

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos.
Főmunkatárs: Lengyel László.

»ez a kor nem húzza sokáig«

LÁSZLÓ ERVIN

»mindig más kulcs illik a zárba«

PAUL CELAN

»Lear-fordításunkat kitökéletesítem«

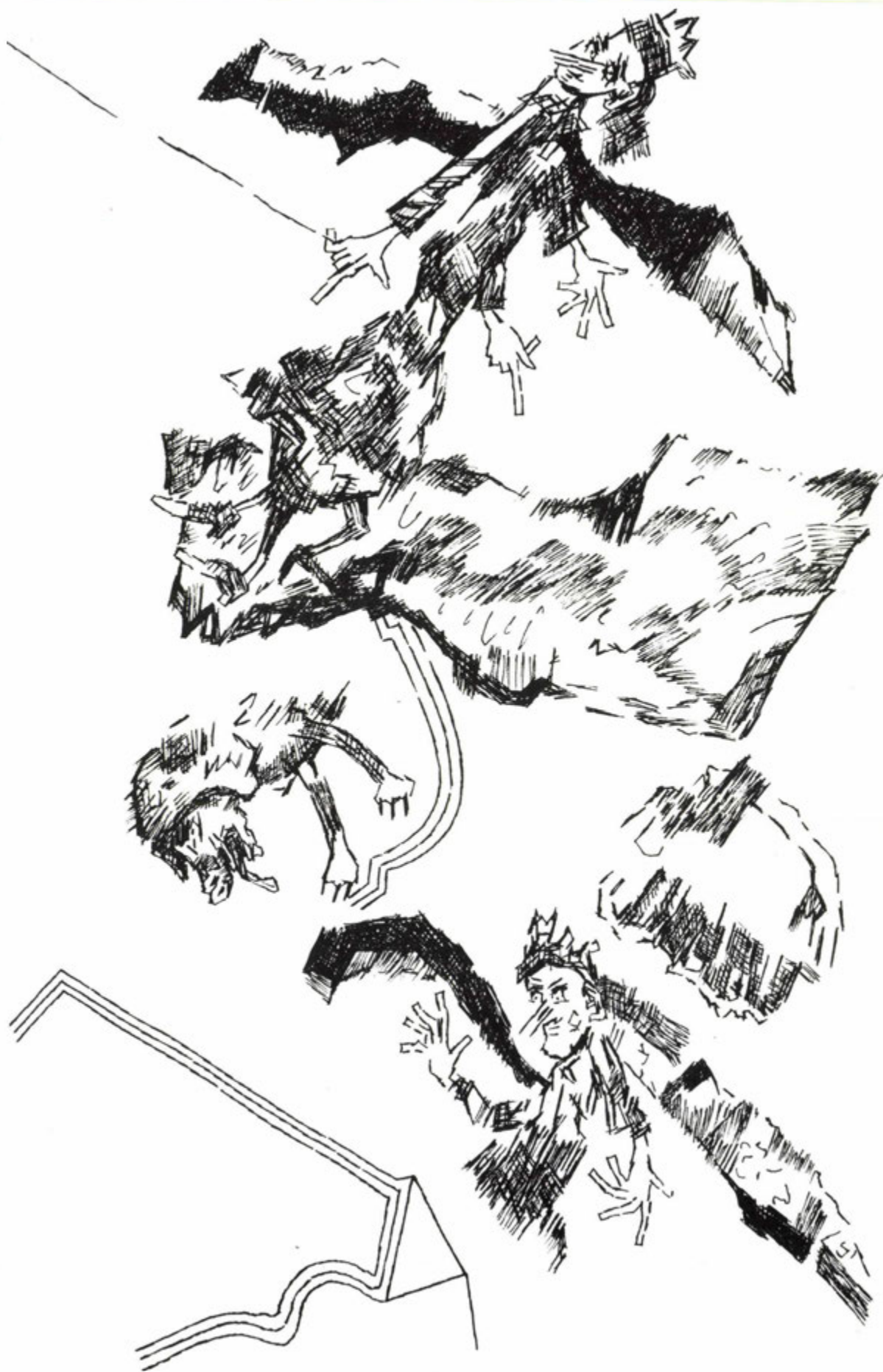
FÜST MILÁN



Mcmxcvii Július

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA SZÁZNEGYVENKILENC FORINT



MCMXCVII JÚLIUS

KILENCEDIK ÉVFOLYAM HETEDIK SZÁM

Ezredvégi beszélgetés László Ervin öko-filozófussal 3

Robert D. Kaplan A közelítő anarchia (I. rész) 6

Joschka Fischer Szolidaritás és globalizáció 13

Paul Celan Versek 22

Lányi András Az olvasó 25

Tábor Ádám Versek 32

Varga Mátyás Versek 34

G. István László Versek 36

Csengery Kristóf Versek 38

Robert Walser Kleist Thunban 41

Kovács Gábor Változatok a történelemre – Bibó István *Uchróniája* 47

Mezei Balázs Rendszertelen beszélgetés Edmund Husserllel 53

Két levél ötvenkettőből 58

Kálmánczy György Nevek 63



E számunkat BANGA FERENC grafikáival illusztráltuk.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: HORVÁTH IVÁN.

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS (1989-TÓL 1993-IG), TÖRÖK ANDRÁS (1989-TÓL 1994-IG).

SZERKESZTŐTÁRSUNK: BARABÁS ANDRÁS (1989-TÓL 1995-IG), KÁLMÁN C. GYÖRGY (1995-TÓL 1996-IG).

GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETHI LUDMILLA.

OLVASÓSZERKESZTŐ: KÁDÁR JUDIT.

MŰVÉSZETI SZERKESZTŐ: KOPPÁNY SIMON.

LEVÉLCÍM: 1133 BUDAPEST, KÁRPÁT UTCA 17.

TELEFON ÉS FAX: 149-8542

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: 1037 BUDAPEST SZÉPVÖLGYI ÚT 35. TELEFON: 188-4326. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 1188 FT, FÉL ÉVRE 594 FT, NEGYED ÉVRE 297 FT.

KÉSZÜLT GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: FIRK^{art} STÚDIÓ. SZEDTE: KOCSIS JÁNOS. NYOMTA A KÖZLÖNY- ÉS LAPKIADÓ KFT. LAJOSMIZSEI NYOMDÁJA. FELELŐS VEZETŐ: BURJÁN NORBERT.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP, A JÓZSEF ATTILA KULTURÁLIS ÉS SZOCIÁLIS ALAPÍTVÁNY.

Van egy jó hírünk és egy rossz.

Kezdjük a rosszal.

A **2000** ára ezentúl 149 Ft.

A jó hír kicsit hosszabb. Amikor
1989 áprilisában lapunk elindult,
attól tartottunk, nem telik bele
sok idő, és a **2000**-nek nemcsak
címe, ára is 2000 lesz.

Forintban természetesen.

Nos, ma 1997 júliusában
149 Ft-nál tartunk.

Örvendezz Olvasó!

Ezredvégi beszélgetés László Ervin öko-filozófussal

Ö

ON PÁLYÁJA KEZDETÉN

ZONGORAMŰVÉSKÉNT LÉPETT FEL, KÉSŐBB PEDIG KÜLÖNBÖZŐ TUDOMÁNYTERÜLETEKEN TÉNYKEDT. EZ IDŐ SZERINT MIVEL FOGLALKOZIK?

– Évek óta két területen dolgozom. Az egyik a tudomány és a tudományos világkép: mit tudunk ma a világról a tudomány által, és hogy ezt az ismeretet lehet-e úgy integrálni, hogy belőle értelmes és koherens világkép alakuljon ki. A másik ennek a praktikus része: hogyan viszonyul ehhez az emberiség? milyen helyzetben vagyunk? mi vár ránk a jövőben, és mit tudunk tenni egy jobb jövő biztosítása érdekében? A hetvenes évek elejétől kezdve foglalkozom ezzel, azóta, hogy a Római Klub közzétette első jelentését *A növekedés hatáiról*. A rendszerelméleti kutatásaimat követően, körülbelül tíz éve, egy mezőelméleten kezdem dolgozni. Ez úgy foglalható össze, hogy egy mezőnek minden pontja kontinuitásban van, és ha bárhol történik valami, annak másutt is hatása van. Például tudjuk, hogy az elemi részecskék, a kvantumok között is ilyen összeköttetések vannak. Ha az egyik részecskén vizsgálunk valamit, a másikra is hatással van. Az ilyen jelenségek engem nagyon izgatnak. Legújabb könyvemben is egy olyan világképet próbálok kidolgozni, amelybe ezek a jelenségek is beleérnek.

– A NEMRÉG MAGYARUL IS MEGJELENT KÖNYVBEN (DÖNTÉS ELŐTT, BUDAPEST, 1994) NAGYON PLASZTIKUSAN ÍR ARRÓL, HOGY MELYEK AZOK AZ ELKERÜLHETETLENEN LÁTSZÓ PROBLÉMÁK, AMELYEKSEL SZEMBE KELL NÉZNIÉ AZ EGÉSZ EMBERI KULTÚRÁNAK.

– Ott kell kezdenem, hogy az emberiség nem egyenletesen fejlődik, mint ahogy bármilyen más fajok, ökológiai vagy biológiai rendszerek sem. Mindig vannak átmeneti szakaszok, ahol aránylag gyors ütemű átalakulás jellemző, ami vagy sikeres, vagy nem. Ha nem sikeres, akkor egy faj kipusztul, vagy egy rendszer teljesen átalakul. Ha sikeres, akkor új típusú rendszer áll elő. Az ember esetében ugyanez történik; ezek az átalakulások okozzák a korszakváltásokat. Miért lényeges ez? Az utolsó ilyen nagy változás 300-350 évvel ezelőtt volt, a középkor és az újkor határán. Ennek nyomán egy klasszikus ipari kultúrán alapuló kor következett. Most ez a kor a végéhez közeledik, és egy poszt-indusztriális kor felé haladunk, amit még nem látunk tisztán. De az biztos, hogy ez a kor nem húzza sokáig. Az a feladat áll előttünk, hogy meg kell változnunk. Az előtt a döntés előtt állunk, hogy megvárjuk-e azt a pillanatot, amikor rá leszünk kényszerítve a változásra, és akkor próbáljuk menteni a menthetőt, vagy pedig tekintetbe vesszük az elkövetkezendő 10-20 évet, és megkezdjük azo-

kat az adaptálási folyamatokat, amelyek a viselkedés, a fogyasztási szokások, a termelési rendszer stb. átalakításával járnak. Egy olyan bolygón élünk, amelyen tulajdonképpen szabad energiaáramlás, és zárt anyagmennyiség van. Ez azt jelenti, hogy energia áramlik be, főként a Naptól, hisz' minden élet ezen az energián alapul. Anyag viszont nem megy se ki, se be, azon kívül, hogy egy meteorit időnként becsapódik, vagy egy szatellit elveszítünk a világegyetemben. Az ilyen kivételektől eltekintve mindaz, ami a Föld felszínén van, az itt is marad. Az ipari kor tévedése abban áll – bár ez régebben nem volt nyilvánvaló –, hogy olyan anyagi forrásokat használ fel, amelyek nem felújíthatók ezen a Földön. Olyan energiaforrásokat használunk, amelyek évezredekkel ezelőtt keletkeztek, mint például az olaj, a földgáz vagy a szén. Ez egy ideig megy, de aztán fölborítja az egész rendszer egyensúlyát, hiszen ez egy kényes rendszer. James Lovelock szerint az egész bioszféra egy élő organizmus, mert úgy regulálja és adaptálja magát állandóan, mint egy élő organizmus. Ennek az előnye az, hogy fenntartja magát, hátránya viszont az, hogy határai vannak. Ha nagyon megzavarjuk, akkor előbb-utóbb másfajta önregulációt alakít ki. Ez, kozmikus szempontból nézve nem lenne nagy baj, csak hogy másfajta, az emberiség számára kedvezőtlenebb egyensúly alakulna ki. Például egy másik klímarendszer kialakulása esetén megtörténhet, hogy a föld kevesebbet terem, hiszen nem ott esik az eső, ahol eddig, és nagyobb térségeket fog szárazság sújtani. Akkor pedig nem lehet a közel hatmilliárd embert élelemmel ellátni. Ez csak egy példa. Rengeteg ilyen problémát fel lehet sorolni, de valamennyire érvényes: ennek az egész önfenntartó rendszernek, amiből az emberiség él, amelyen a biológiai élet alapul, a terhelése kezd magasabb lenni, mint a teherbírása. Ez az alapvető probléma, és ezért elodázhatatlan a változtatás.

– A KÜLÖNBÖZŐ IRÁNYBÓL ÉRKEZŐ FIGYELMEZTETÉSEK ELLENÉRE NEM LÁTNÉI A JELEIT EGY ILYEN HORDEREJŰ VÁLTOZTATÁS SZÁNDÉKÁNAK.

– Akár üzletemberekkel, akár politikusokkal beszél az ember, a válasz hasonló: ha a vállalkozásomat megpróbálom ilyen megfontolások alapján átalakítani, akkor a vetélytársak, a konkurencia fog előnyhöz jutni. A politikusok hasonló helyzetben vannak, ezért egy kormányzat egymagában nem tud ezen segíteni. Csak akkor történhet valami, ha az emberek zöme nagyobb belátással lesz képes gondolkodni, és kicsit képes lesz a jövőbe nézni, hiszen a jövő már nincs messze. A jövő most már nagyon közel van. Már most cselekednünk kell ahhoz, hogy amit tervezzük, azt meg is lehessen valósítani. Meg kell értetni az emberekkel, hogy ezen a végső ponton a választásuktól függ a jövő; nemcsak attól, hogy mit fogyasztanak, mivel

foglalkoznak, milyen véleményt alkotnak, hanem attól is, hogy milyen életmódot folytatnak, milyen politikát támogatnak, milyen kívánságaik vannak. Ezek a dolgok a néző, az olvasó, az újságíró és az újságok szempontjából döntöek, akárcsak a fogyasztás az üzleti világ szempontjából. Természetesen azt nehéz elképzelni, hogy az emberek egyszer csak maguktól angyalokká válnak, és olyan racionálissá, hogy megértik mindezt. Ezért kellene a vezető üzletemberekkel, menedzserekkel és a politikusokkal közösen dialógust kezdeni. Ebben rendkívül fontos szerepe van a médiának, a televíziónak, az újságoknak, a rádióknak, és mindenkinek, aki közvélemény-formáló.

– A JOBB EURÓPAI NAPILAPOK JÖVEDELMEINEK IS HIRDETÉSEKBŐL SZÁRMAZIK A KÉTHARMADA.

ILYEN GAZDASÁGI FELTÉTELEK MELLETT HOGYAN KÉPVISELHETŐ HATÉKONYAN EZ A GONDOLAT?

– A kérdés az, hogy megvárjuk-e a katasztrófát, vagy pedig képesek vagyunk-e már most a cselekvésre. Az újságok, folyóiratok, televíziós programok stb. gazdasági érdekelttsége nagyon szűkös látóhatárt teremt. Ugyanakkor tudjuk, hogy a piac nagyon jól tud reagálni az értékrendszerek, a kívánságok és a vélemények változására is. Tehát arra reagálnak, ami már van. Esetleg arra is reagálnak, ami éppen kezdődik, egy olyan trendre, ami már elindult. De az nehezen elképzelhető, hogy a piac arra reagáljon, ami még nincsen. Ez csak akkor lesz elvárható, ha belátjuk, hogy ez így tovább nem megy, a kanyaron túl kell látnunk. A piac csak annyit lát előre, amennyi közvetlen előtte van. Ezért sem a média, sem a politika nem képes pozitív befolyást gyakorolni ebben a helyzetben. A mai tudás alapján nem tudunk eleget tenni a holnap érdekében. Ez többek között a nagy problémája a mai menedzsmentfilozófiának is, amit *total-quality* menedzsmentnek neveznek, s amely arra törekszik, hogy százszázalékosan kielégítse a kliensét. Ám a kliens *mai* elvárását elégtik ki, és azon nem gondolkoznak, hisz' nem tudnak ilyen formában gondolkodni, hogy mi lesz az érdeke, és mit fog elvárni öt vagy tíz év múlva. A demokratikus politikai rendszerek előrelátása is rövid távra, 4-5 évre terjed. Nagyon nehéz egy demokráciában előrelátónak lenni, hiszen a demokrácia arra reagál, amit a démosz, a nép gondol és kér. Itt Thomas Jefferson gondolatát kell idéznem, aki azt mondta, ha úgy érezzük, hogy a nép nem elég művelt ahhoz, hogy jól tudjon határozni, akkor a megoldás nem az, hogy elvegyük tőle a hatalmat, hanem művelni, tehát informálni kell. Itt egy kulcskérdéshez jutottunk, hiszen létrejött a globális információs rendszer. Természetesen nem mindenki jut hozzá, mert az emberek nagy százaléka olyan szegényen él, hogy nem tud hozzáférni ehhez a technikához. A televízió meg a rádió ugyan már majdnem mindenki számára elérhető, de ezeket csak passzívan nézhetik, illetve hallhatják. A kétirányú kommunikációhoz még aránylag kevés ember fér hozzá, de mégiscsak hozzáfér. Tehát van egy hatalmas eszközünk, amit nem arra használunk, hogy olyan üzeneteket küldjünk, ami az emberek tömeges érdekeit szolgálja. Ezek olyan beszélgetések lennének, mint ez a mostani, amiben azon próbálunk gondolkodni, hogy mit is kellene cselekedni ahhoz, hogy nemcsak nekünk, hanem a gyerekeknek is még jól menjen a sora.

– ŐN AZT ÍRJA, HOGY MÉG A LEGFELKÉSZÜLTEBB ÉS A LEGTÖBB INFORMÁCIÓVAL RENDELKEZŐ KOR-

MÁNYOK SEM KÉPESEK HOSSZÚ TÁVÚ TERVEKET MEGVALÓSÍTANI, ÉS HOGY A TÁRSADALMAK KORMÁNYOZHATATLANNÁ VÁLTAK.

– Ezt úgy értem, hogy nemzeti struktúrákban nem lehet kormányozni. Miért nem? Mert az összes folyamat, ami meghatározza, hogy mi történik egy nemzetgazdaságon belül, már nemzetközivé vált. Tehát nemzetközi téren kellene a kormányozhatóságot megteremteni. Ma körülbelül 180 tagja van az ENSZ-nek. A tagok 80 százaléka egészen kicsi és szegény ország, melyek még magukat sem tudják kormányozni, nemhogy össze tudnának fogni ahhoz, hogy az egész rendszert valamilyen formában fejlessék. Az emberiség elért egy szintet, amely túlhaladja a struktúráinkat. Mindenki össze van vagy lehet kapcsolva információval, a piacok teljesen globalizálva vannak, a tőkeáramlás villámsebességgel zajlik a világrészek között, a kormányzás viszont marad a régi nemzeti alapokon. Az ENSZ pedig úgy próbál nemzetközösséget teremteni, hogy összehozza őket a közgyűlésben, ahol mindenki a saját érdekét nézi. Abban a reményben, hogy ha mindenki jól képviseli a saját érdekét, akkor majd másnak is jó lesz. Ezt mondta annak idején Adam Smith is, hogy van egy láthatatlan kéz, amely összehangolja az érdekeket a piacon keresztül. Nos ez még a piac esetében sem működik, mert csak akkor működne, ha mindenkinek egyforma ereje lenne, azonos tőkével, hatalommal tudna fellépni. De miután az egyik szereplőnek nagyon nagy befolyása van, a másiknak pedig nagyon kicsi, és a nagy befolyással bírók csak a saját érdeküket nézik, akkor azokból a kisebbeknek nem sok hasznuk lesz. Ugyanez történik a politikában is. Ha a nagyhatalmak csak a közvetlen, rövid lejáratú érdekeiket nézik, akkor tulajdonképpen kizárják a szegényebb és a kisebb országokat ebből a rendszerből. Itt vissza kell térnünk Einstein gondolatához, amit ugyan a fizikai fejlődésről mondott, de alkalmazható az emberiségre is. Azt mondta, hogy egy problémát nem tudunk megoldani azzal a gondolkodásmóddal, amelyben maga a probléma keletkezett. Neki például az 1900-as évek elején az volt a problémája, hogy a newtoni fizika sok jelenségre nem tudott magyarázatot adni, vagy csak olyan komplikált módon, hogy annak már nem volt értelme. Hasonló helyzetben vagyunk ma is; egy újabb einsteini fordulatra volna szükség, de ezúttal az emberiség egész kultúrájában.

– MI VEZETHET EGY ILYEN FORDULATRA?

– Nézzünk meg egy tényezőt a sokból, legyen ez Kína. Kína a maga 1,2 milliárd emberével szeretne bekerülni a nyugati ipari fejlődés fővonalába. Ez azt jelenti, hogy Pekingben is annyi ember szeretne autót vezetni, mint mondjuk Párizsban, vagy akár Budapesten. Ha erre tényleg sor kerülne, és nemcsak Pekingben, akkor az olajkészlet, amit gazdaságosan ki lehetne termelni, 5-10 év alatt elfogy, s a levegőt annyira megterhelnék a kipufogógázokkal, hogy jóformán belelegezhetetlen lenne, pedig már most is rossz, noha a legtöbb ember biciklizik. Ehhez még hozzá kell számítanunk, hogy Kína egész gazdasági rendszere szénre van alapozva. Ma Amerika után a világ második legnagyobb széntermelője, kb. 2020-ra, hogy ha így megy tovább, az első lesz. Akkorra a levegőszennyezés fokozódása, a savas eső természecsökkentő hatása miatt Kína nem tudja majd lakosságát élelemmel ellátni. Mit csinálunk mi ezen a területen? Megpróbálunk nekik annyi tőkét és technológiát eladni, amennyit csak lehet. Sőt ha olyan technológiánk van, amit itt már nem tudunk eladni, akkor eladjuk nekik. Tehát hozzásegítjük őket ahhoz, hogy azt a rendszert, amely-

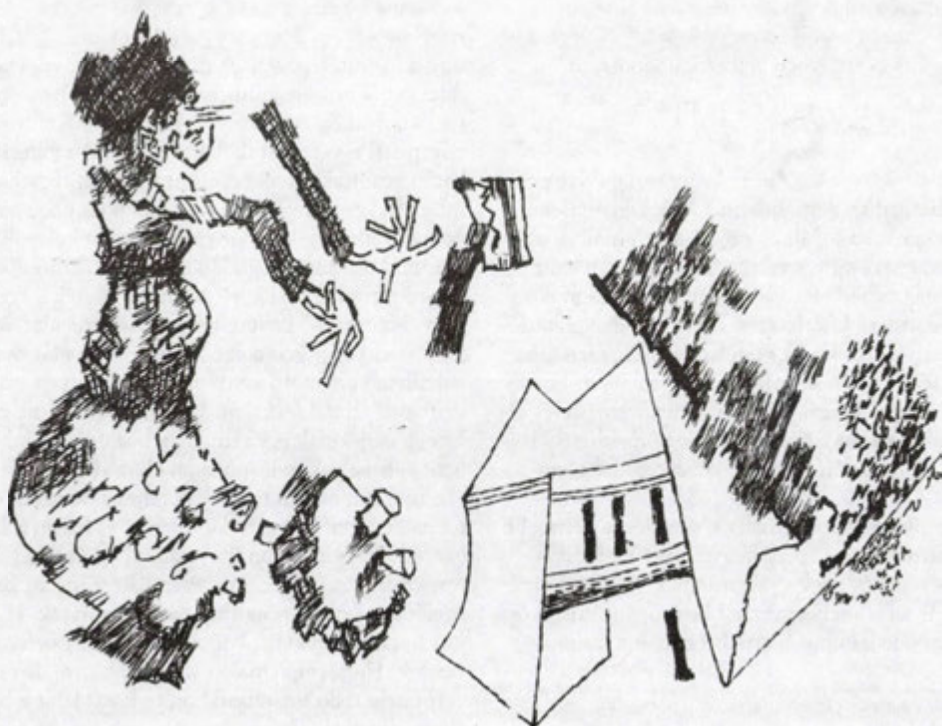
ben élünk, szíjjelvágiák, tönkretegyék. Ez egy példa a sok közül, ami azt mutatja, hogy tulajdonképpen azt a fát vágjuk ki, amelyen ülünk. Végző soron az a sok kívánság, ami ma a világban van, ily módon nem kielégíthető. Pedig ebbe az irányba megyünk tovább. Ehhez még az is hozzátartozik, hogy hány ember van a világon, és hogy ez mennyire terheli a világot. Ma körülbelül 250 ezer emberrel több születik naponta, mint hal meg, tehát egynegyed millióval növekszik az emberiség, ez egy évben kilencven-egynéhány millió. Ami pedig azt jelenti, hogy 30-35 éven belül megduplázódik az emberiség. Ha mindenki úgy élne, mint 50 vagy 100 ezer évvel ezelőtt az elődeink, akkor ez 40-50 milliárd emberig nem jelentene problémát, hiszen annyit meg tudnánk termelni, és nem zavarnánk a természetet stb. De most nem úgy élünk; az emberek 25%-a a fejlett országokban, Nyugat-Európában, Észak-Amerikában, Japánban él. És Kelet-Európa, Dél-Kelet-Ázsia, Dél-Amerika és Közép-Amerika mindinkább az ő életmódjukat sajátítja el. Tehát ily módon nem fogjuk tudni ellátni a megszülető embertömeget. Elvileg minden ilyen problémát meg lehet oldani, bár vég nélkül nem lehet növekedni. De e téren nem elég csak a technikai megoldás. Nagy társadalmi és értékrendszerei változások kellenek. Például minden embernek járna két kilowatt energia óránként. Ha ennyit fogyasztanánk, akkor a mai emberiséget el tudnánk látni elektromos energiával. A mai átlagfogyasztás azonban Észak-Amerikában körülbelül tíz kilowatt, Európában nyolc. Ázsiában egy kilowatt, Afrikában pedig fél kilowatt alatt van az átlag. Szóval hatalmasak a különbségek. Addig azonban nem vagyunk hajlandók változtatni, ameddig nem vagyunk rákényszerülve. Félünk a változástól. Félünk attól, hogy ha mi csinálunk valamit, akkor a konkurencia jut előnyhöz, nekünk pedig hátrányunk lesz belőle.

– ELEGENDŐ-E A BELÁTÁS EGY ÚJ ÉRTÉKRENDSZER KIALAKÍTÁSÁHOZ?

– Olyan helyzetben vagyunk, amilyenre eddig nem volt

példa. Az újdonság nem az, hogy válság előtt állunk, hanem az, hogy milyen dimenziója van ennek a válságnak. Eddig ugyanis mindig lokális válságok voltak: egyik vagy másik kultúra, társadalom, vagy ökoszisztéma volt válságban. Most a bolygó egész létfenntartási rendszere veszélyeztetett. Ami azt jelenti, hogy először nyilván a szegényebb rétegeket érinti, de még a gazdagabb népek sem lesznek képesek magukat kivonni a hatása alól. Nem tudunk szigeteket képezni, még Európában sem, egy csónakban ülünk, ahogy mondani szokták. A katasztrófák gyorsan terjednek a világban. Új helyzet előtt állunk, és még nem tudjuk, hogyan reagáljunk rá. A történelemből ismeretes, hogy a nagy vallási megújulások általában krízispontokon keletkeztek, mind a kereszténység, mind az iszlám, Buddha fellépése stb. Tulajdonképpen egy új vallásra lenne szükségünk, de nehéz elképzelni, hogy egy ilyen szülessen. Az utóbbi száz évben volt egy pseudovallás: a tudomány. Nem az igazi tudomány; az igazi tudomány mindig nyitott, útkereső, és mindig képes továbbfejlődni. Számos vallásos emberrel beszéltem – kereszténnyel éppúgy, mint zsidóval és hinduval, legutóbb a dalai lámával –, és ők egybehangzóan azt vallják, hogy a vallás lényege, amit a latin neve, a religio, a religare is mond: az összeköttetés, a közösség egy közös tudatban. Ez alapvető emberi vonás, ami nélkül a társadalmat nem lehet elképzelni. Kell, hogy valamiféle közös elgondolás, közös világnézet, közös értékrendszer kösse össze az embereket. Ezt nem lehet felülről erőszakolni. A megoldás az, hogy az embereknek maguknak kell rájönniük, hogy vannak mélyebb értékek, amelyek közös értékek. Ez a kommunikáció a lényege a dolognak. Azt nem tudjuk, hogy mi fog történni, amikor az egész emberiség lesz veszélyeztetett. Nem hiszem, hogy egy próféta fog fellépni, inkább abban reménykedem, hogy mégis van egy közös tudat, vagy egy közös tudatmező, és ez képes lesz változni.

MONORY M. ANDRÁS–TILLMANN J. A.



A közelítő anarchia (I. rész)

GAZDASÁG, VALLÁS, TÁRSADALOM – VILÁGRENDSZEREK SZÉTESŐBEN

ROBERT D. KAPLAN

A miniszter szeme fehérje olyan színű volt, mint a tojássárgája – ama számos betegség egyikének következményeként, amelyek, élükön a maláriával, honosak erre felé. Tekintetében ellenállhatatlan szomorúság. Halk, ugyanakkor belső erőfeszítésről árulkodó hangon beszélt, a kihunyóban lévő remény hangján. A háttérrel kókuszpálma és az Atlanti-óceán golyóstollkéje adták. Mindez egyáltalán nem hatott szépnek. „Negyvenöt év alatt még soha ennyire rossz nem volt a helyzet. A britek kivonulása után nem tudtuk jól kormányozni magunkat. De még rosszabb az, ami ma van – a szegények, a szociális hajótörtek, más szóval az olyan emberek bosszúja, akik nem képesek gyermekeiket egy modern társadalomban fölnevelni.” Ezután a nyugat-afrikai Sierra Leonében végrehajtott legújabb puccsról beszélt. „A fiúk, akik magukhoz ragadták a hatalmat Sierra Leonében, ilyen házakból jöttek”, mutatott egy bádorgalyibára, amely előtt gyerekek nyüzsögtek. „Ezek a fiúk három hónap alatt lefoglalták, és szándékosan ronccsá strapálták az összes hivatali Mercedest, Volvót és BMW-t.” A miniszter a puccs egyik vezérééről, Solomon Anthony Joseph Musáról elmondta, hogy lelötte jótévőit, akik iskoláztatásának költségeit állták, úgymond, „hogy eltörölje a megaláztatást, és végre kionjonja magát e középosztálybeli emberek uralma alól.”

Sierra Leonében és Nyugat-Afrika más országaiban nem újdonság az önkényuralom. Csak hogy napjainkra a jogállamiság növekvő hiányának csálhatatlan tünetévé vált, s ezért sokkal többet jelent, mint bármely puccs, felkelés vagy a demokratikus gyakorlattal való epizódyszerű kísérletezés. Barátom – magas rangú kormánytisztviselő, akinek veszélyeztetné az életét, ha itt megnevezném – voltaképpen a bűnözésről akart beszélni. A bűnözés miatt Nyugat-Afrika ugyanis természetes kiindulópontjával kínálkozik bolygónk valószínűsíthető 21. századi politikai jövődjéről alább következő beszámolóknak.

A nyugat-afrikai városok éjszaka a világ legveszélyesebb helyei közé tartoznak. Az utcákon gyér vagy hiányzik a közvilágítás; a rendőrségnek gyakran nincs a járműveihez benzinje, annál több a felfegyverzett betörő, autótolvaj és utcai rabló. „Sötétedés után Sierra Leonében a kormány-

nak nincs szava” – mondja vállat vonva egy itt élő külföldi. Amíg a fővárosban, Freetownban tartózkodtam, nyolc, AK-47-esekkel fölfegyverkezett férfi tört be egy amerikai állampolgár házába. A tulajdonost megbilincseltek, és minden értékét elvitték. Ehhez képest Miami a biztonság és nyugalom fészke: az Egyesült Államok és Lagos, a Sierra Leonével szomszédos Nigéria legnagyobb városa közötti közvetlen repülőjáratot az USA közlekedési minisztériumának rendelkezésére a Murtala Muhammed Repülőtér és környékét védő biztonsági intézkedések elégtelen voltára való hivatkozással leállították. A külügyminisztérium jelentése szerint a repülőtér mintapéldája „a rendőrségi és bevándorlási tisztviselők napirenden lévő zsarolásainak”. Azon kevés eset egyike ez, amikor az Egyesült Államok kormánya kizárólag kriminális okokból rendelt el embargót valamely külföldi légitársaságra vonatkozóan. Abidjanban, amely Elefántcsontpart fővárosa, az éttermekben husángokkal és revolverekkel fölfegyverzett őrköt alkalmaznak, akik testőri kíséretet nyújtanak a vendégeknek az autó és a bejárat közti ötméteres úton, és akik mintha valami félelmetes üzenetet közvetítenének a jövőből, arról, milyenné lehetnek majd az amerikai városok. Az olasz nagykövetet egy éttermet ért rablóátadás során ölték meg a banditák golyói. A nigériai nagykövet családját rezidenciájukban megbilincseltek, és pisztolyt szegezve rájuk, kirabolták. A hálótermükben betörőket fogó elefántcsontparti egyetemisták foglyaik nyakába gumiabroncsokat akasztottak, és meggyújtották azokat. Egy hasonló esetet a rendőrök is végignézték – anélkül, hogy be mertek volna avatkozni. Valahányszor Abidjan buszpályaudvarára vitettem magam, nyugtalanul villogó tekintetű fiatal férfiak sereglettek a taxi köré, tenyérral verték a kocsit ablakait és „borraalót” követeltek hordári szolgálataikért, jóllehet összes poggyásom egy hátizsák volt. Hat nyugat-afrikai állam különböző városaiban láttam ilyen – hordákba verődött – fiatal férfiakat. Úgy hatottak, mint szabadon lebegő molekulák egy rendkívül instabil szociális közegben: valamely, közeli robbanás előtt álló folyadékban.

„Tudja, az afrikai falvakban teljesen magától értetődő, ha leül bárkinek az asztalához enni, és bármelyik konyhában éjszakázhat – mondta barátom, a miniszter. – De a városokban ez már nincs így. A szállásért fizetni kell, és vendéglátásra csak az számíthat, akit meghívtak. Ha a városba jött fiatalembereket rokonaik nem tudják befogadni, elvesztek. Hozzácsapódnak a várost választó, de ott gyökeret verni nem tudó sorstársaikhoz, és lassanként a bűnözők életmódja nyeli el őket.”

A *Die kommende Anarchie* című tanulmány a német kiadású *Lettre International* 1996. évi tavaszi számában jelent meg.

„Észak-Afrika arab szegénynegyedeiben – folytatta – sokkal kevésbé harapózott el a bűnözés, mert ott az iszlám mintegy szociális horgonyt jelent, a neveltetés és az inoktrináció horgonyát. Nálunk, Nyugat-Afrikában felszínes iszlám és felszínes kereszténység él egymás mellett. A nyugati vallást olyan továbbélő animisztikus elképzelések bomlasztják, amelyek a társadalmi erkölcs számára használhatatlanok, lévén alapjuk az irracionális erőben, szellemekben való hit. Errefelé az emberek szellemeket idéznek azért, hogy azok végrehajtsák privát bosszújukat ellenségeiken, vagy azért, hogy valamely csoportot egy másikra uszítsanak.” A libériai polgárháború sok szörnyszerű vezethető vissza a *juju*-szellemekben való hitre; a BBC *Fókuszban: Afrika* című adássorozatában pedig arról tudósított, hogy a szomszédos Sierra Leone polgárháborús összetűzéseiben „a felkelők mindenüvé magukkal vittek egy fiatal nőt, aki meztelenül ment a frontra, s ott mindig hátrafelé járt, egy tükörben nézve, hogy merre tart. Ezek a praktikák láthatatlanná tették, aminek köszönhetően eljutott az ellenség vonalai mögé, s ott varázsszert ázott el, így segítve győzelemhez a felkelőket.”

Barátom, a miniszter, végül a poligámiát említette. Ez az eredetileg pásztori életmódból származó együttélési forma a Szaharától délre ma is virágzik Afrikában, miközben az arabok lakta Észak-Afrikában egyre ritkább lesz. A legtöbb fiatalokuról, akikkel Nyugat-Afrikában az utcán találkoztam, kiderült, hogy, mondhatni, „távcsaládból” származnak, vagyis anyjuk és apjuk más és más településen él. A városi miliőre jellemző laza családi kötelékek messzemenően felelősek a világon legmagasabb születési rátáért, csakúgy, mint a HIV-vírus robbanásszerű elterjedéséért a földrészben. E meglazult, jelentőségüket veszített családi kötelékek, amiképpen a kommunalizmus és az animizmus is, vajmi kevés védelmet nyújtanak a városi élet értékrendet és normát aláásó társadalmi hatásaival szemben. E városi élet gyakorlatában új értelmezést kap az afrikai kultúra, miközben a sivatag térszerése és az erdők kivágása – mely szintén összefügg a túlnépesedéssel – egyre több afrikai parasztot kényszerít földjének elhagyására.

A jövő előszele

Nyugat-Afrika mindinkább par excellence szimbólumává válik a világméretű demográfiai, társadalmi és ökológiai feszültségeknek, amelyek az igazi „stratégiai” veszély, az elszabadult bűnözés kísérte anarchia forrásai. Járványok, túlnépesedés, értelmetlen bűnözés, nyersanyaghiány, menekültáradatok, a nemzetállamok és az államhatárok tartalom nélküli fogalomvá válása, a magánhadsergek, az őrző-védő társaságok és a droggkartellek hatalmának növekedése: mindezek Nyugat-Afrika példáján demonstrálhatók a legjobban. Ha Földünk politikai térképét úgy akarom ábrázolni, amilyenek néhány évtized múlva mutatkozni fog, akkor Nyugat-Afrikával kell kezdenem.

Nincs még egy olyan tája a Földnek, ahol a politikai térképek ennyire félrevezetőek, mondhatni hazugok lennének, mint Nyugat-Afrikában. Itt van például Sierra Leone. A térképek szerint körös-körül rögzített határu nemzetállamról van szó, amelynek területén az ország kormánya gyakorolja a hatalmat. Ehhez képest a valóságban a hadsereg huszonhét éves hadnagya, Valentine Sasser által vezetett Sierra Leone-i kormány mindössze Freetownt és

az ország egyes belső területeit tartja ellenőrzése alatt. A kormány uralta területeken a nemzeti hadsereg fegyelmetlen és irányíthatatlan bandát alkot, amely a legtöbb ellenőrzési ponton fenyegeti az utazókat. Az ország egyéb területein két különböző, a libériai háborúból „visszamaradt” hadsereg, továbbá maguknak a Sierra Leone-i felkelőknek egy hadserege rendezkedett be. A fegyveres kormányerők tele vannak olyan átállt parancsnokokkal, akik a falvakból az elégedetlen törzsfőkkel szövetkeztek. A harcteret áttekinthetetlen, premodern összevisszaság uralja, s az így Európa középkori háborúira emlékeztet az 1648-as vesztfáliai béke előtti, azaz a szervezett nemzetállamok korszaka előtti időkből.

Sierra Leonéból megközelítőleg 400 000 embert űztek el, további 280 000 a szomszédos Guineába, 100 000 Libériába menekült, míg Libériából 400 000-en menekültek Sierra Leonéba. Sierra Leone harmadik legnagyobb városa, Gondama, nem más, mint egy óriási menekülttábor. S mivel további 600 000 libériai Guineában és 250 000 az Elefántcsontparton él, bízást kijelenthető, hogy e négy állam egymás közötti határai gyakorlatilag minden jelentőségüket elveszítették. E négy kormányzat közül még a békés területeken is egyedül Elefántcsontpart kormánya tart fenn iskolákat, rendőrséget, építet, illetőleg tart karban hidakat és utakat, azaz törekszik a funkcionális szuverenitás feltételeinek biztosítására. A Sierra Leone északi részén élő koránkö etnikum teljes kereskedelmét Guineával bonyolítja le. A Sierra Leonében kitermelt gyémánt sokkal inkább Libériában, mintsem Freetownban talál vevőre. Az ország keleti vidékein libériai sört kapni, hazait azonban nem.

Sierra Leonében csakúgy, mint Guineában, Elefántcsontparton éppúgy, mint Ghánában ijesztő gyorsasággal tarolták le mind a trópusi őserdő, mind a másodlagos bozót legnagyobb részét. Magam is jó néhány, impozáns keményfa-törzsekkel megrakott teherautókonvojt láttam a tengeri kikötők felé tartani. Amikor Sierra Leone 1961-ben elnyerte függetlenségét, az ország területének még 60 százalékát borította primer őserdő. Ez az arány ma már csak 6 százalék. Elefántcsontparton az erdőterület relatív nagysága 38 százalékról 8 százalékra zsugorodott. Az erdők kiirtása talajeróziót vont maga után, ami árvizekhez, s a moszkító mértéktelen elszaporodásához vezetett. Gyakorlatilag a nyugat-afrikai belső régiók minden lakója a malária valamilyen fajtájában szenved.

Sierra Leone koncentrált mikrokozmosza annak, ami egész Nyugat-Afrikában és a világ elmaradott részén általában – bár többnyire fokozatosabban, mérsékeltébb tempóban – lejátszódik: a központi kormányhatalom elenyésztésének, a regionális és törzsi uralmi formák térnyerésének, a betegségek fékezni nem tudott terjedésének, és a fegyveres konfliktusok mind gyakoribbá válásának. Nyugat-Afrika a viktoriánus atlasz korszakába süllyed vissza; egyre inkább két elem alkotja, a tengerparti kereskedelmi központok, amilyen Freetown vagy Conakry, és a belvidék, amely az erőszak, a kiszámíthatatlanság és a járványok következtében ismét „fehér folt”, felderítetlen régióvá válik, ahogyan annak idején Graham Greene fogalmazott. Míg azonban Greene víziójába bizonyos romantikus szín is vegyül, ahogyan ismert regényének, *A kezdet és a végnek* álmatag és rokonszenvesen megkopott Freetown-

ja mutatja, Thomas Malthus, a demográfiai világvége filozófusa mindinkább Nyugat-Afrika jövőjének profétájává lép elő. És Nyugat-Afrika jövője végül Földünk legnagyobb részének jövője is lesz egyben.

Vegyük például „Chicagó”-t. Nem az illinois-béli Chicagóra gondolkodom, hanem egy abidjani slumra, amelyet a környékbeli suhancok neveztek el az amerikai városról. (Abidjan egy másik szegénynegyedét Washingtonra keresztelték.) Sierra Leone jövőjét mindenki sötétben látja, Elefántcsontpartot azonban mint a sikertörténetek egy példáját emlegették, Abidjan pedig egyenesen a „Nyugat-Afrika Párizsa” nevet kapta. Csakhogy a siker két mesterséges, nem állandó tényezőn alapult: a kakaó magas árán – Elefántcsontpart a világ legnagyobb kakaóexportőre –, és egy francia közösség, a közigazgatásban és a magánsektor vezetésében prominens rész vevő tagjainak tehetségén. A fellendülő „kakaóágazat” mágnesként vonzotta Elefántcsontpartra az idegen munkaerőt egész Nyugat-Afrikából; az ország népességének harmadnegyed részét betelepültek teszik ki, s ez az arány magában Abidjanban a 75 százalékot is elérheti. A nyolcvanas években esett a kakaó ára, és a franciák mind nagyobb számban hagyták el az országot. A nyugat-afrikai Párizs felhőkarcolói családok díszletek. Abidjan hárommillió lakójának becslések szerint mintegy 15 százaléka él a „Chicagó”-hoz és „Washington”-hoz hasonló bádóvárosokban, s túlnyomó részük ennél a 15 százaléknál alig valamivel jobb körülmények között. A szokásos térképeken e nyomorvedeknek nincs mindegyike feltüntetve, ami szintén azt támasztja alá, hogy a politikai térképek a realitástól elszakadt kincstári bölcsesség termékei; Elefántcsontpart esetében egy olyan elit produktumai, amely előbb utóbb hatalmának átadására fog kényszerülni.

Chicagó, mint Abidjan sok más kiterjedt része is, egy slum a bozót közepén: hullámbádóg tetők, papundeklí falak és fekete plasztikjárdák sakkáblaforma négyzetfalója. Egy kókusz- és olajpálmával teli völgyben fekszik, s rendszeresen elöntik az áradások. Lakói közül igen keveseknek van közvetlen csatlakozásuk az elektromos, a csatorna- és illetőleg a vízhálózatra. A konyhókban és a konyhók körül csak úgy hemzseg a morzsalékos vörös lateritföld a lábnyi gyfoktól. A gyerekek egy töméntelen hulladékot sodró, és disznóktól nyüzsgő folyóba ürítkeznek, amely fölött és amelynek közelében moskítófelhők zümmögnek. Ugyanabban a folyóban mosák a ruhákat az asszonyok. Fiatal munkanélküli férfiak rozsdás szegekkel összetartott, korhadt fából lévő flipperautomatáknál sört, pálmabort és gint isznak. Ugyanezek a fiatalok azok, akik éjszakánként a tehetősebbek lakta környékeken házakat fosztanak ki. Találkoztam egy Damba Tesele nevű férfival, aki 1963-ban települt Burkina Fasóból (akkor még Felső-Volta) „Chicagó”-ba. Tesele mestersége szakács, négy felesége és 32 gyereke van, akik közül egyik sem jutott el a felsőbb iskoláig. A férfi Abidjanba jövedeleme óta hétszer élte meg, hogy a helyi hatóságok lerombolták kalyibavárosukat. Szomszédaival együtt minden egyes alkalommal újrapiptették. Chicagó a legújabb változat.

Elefántcsontpart lakosságának 55 százaléka városokban él, és 2000-re ez az arány elérheti a 62 százalékot. A népességnövekedési ráta (nettó) évi 3,6 százalék, ami annyit jelent, hogy Elefántcsontpart 13,5 milliós népessége 2025-re

várhatóan 39 millióra duzzad, és – akárcsak „Chicagó”-é – jórészt városlakóvá vált parasztokból fog állni. Ha ugyan létezik még akkor Elefántcsontpart. Ugyanis Chicagó, amely hívebb képet ad Afrika és a harmadik világ demográfiai jelenéről – nem is szólva a jövőjéről –, mint az idilli dzsungelábrázolások a fejükön agyagkorsókat vivő asszonyokkal, pontosan illusztrálja, miért és miképpen lett Elefántcsontpart a harmadik világ egykori sikermodelljéből a harmadik világ katasztrófájának eklatáns példájává.

Az 1994 végén 91 évesen elhunyt elnök, Felix Houphouët-Boigny, egy sereg erőltet politikai pártot, továbbá egy merev, megcsontosodott bürokráciát hagyott hátra, amely elriasztja a külföldi befektetőket. Mivel Elefántcsontpart hadserege kicsi, lakossága pedig viszonylag nagy, sem látható rendteremtő erő, sem egységesítő nemzeti érzés megléte nem érzékelhető, amely (részben) nélkülözhetővé tenné a mondott rendfenntartó erőt. A gazdaság a nyolcvanas évek közepe óta hanyatlóban van. Jóllehet, a franciák minden erejükkel igyekeznek fenntartani a stabilitást, Elefántcsontpartot olyan veszély fenyegeti, amely minden puccsnál rosszabb: az erőszakos bűnözési hullám elszabadulása – ami a Szomáliában máris zajló események urbánus változata lenne. Avagy Afrika Jugoszláviája lesz Elefántcsontpart, csakhogy egy olyan Jugoszlávia, amelyben nincsenek mini-államok, amelyek a széthullás egészét fölválthatnák.

Nyugat-Afrika demográfiai valósága egy olyan hátország, amelyből a népesség folyamatosan a partvidék túlnépesedett slumjaiba áramlik át, minél fogva e régió urai előbb-utóbb föl fogják ismerni az ilyen bádóvárosokban rejlő potenciált. Ennek Sierra Leonában már vannak is jelei – úgyszintén Togóban, ahol az 1967 óta hatalmon lévő diktátort, Etienne Eyademat 1991-ben kis híján megbuktatták, ám nem demokraták, hanem több ezer fiatal, akiket a londoni *West Africa* című magazin „a soweitóiakhoz hasonló ködöbáló fiatalokorúak”-nak nevezett. Fellépésük egy olyan rezsim előhírnöke lehet, amely brutálisabb lenne Eyadema represszív uralmánál is.

E nyugat-afrikai államalakulatok törekenysége különösképpen nyilvánvalóvá vált számomra, amikor bozóttaxiból bozóttaxiba szállva a Ghánával szomszédos Togo fővárosából, Loméből Abidjanba utaztam a Guineai-öböl mentén. A 400 mérföldes út két teljes napig tartott, mivel két határátkelőnél s további tizenegy vámellenőrzési ponton kellett megállnunk, amelyeken mindannyiszor átvizsgálták útítársaim poggyászát. Kétszer kellett valutatát váltanom, és új meg új valutanyilatkozatokat kellett kitöltenem. Egy togói bevándorlási tisztviselőt 18 dollárnak megfelelő összeggel kellett megvesztegetnem, hogy a kilépőbélyegzőt beüsse az útlevelembe. Ennek ellenére virágzik a csempészet ezeken a határokon. A londoni *Observer* szerint 1992-ben 856 millió dollárnyi „forró pénz” – feltehetőleg kábítószerek-kereskedelemből származó mosott pénz – áramlott át Nyugat-Afrikából Európába. A nemzetközi kartellek fölfedezték a pénzügyileg gyenge lábakon álló nyugat-afrikai rezsimekben rejlő lehetőségeket.

Minél névlegesebb a szuverenitás, annál nagyobb buzgalommal és szigorral igyekeznek a határőrszervek az ellenkezőjét bizonyítani. Ezekbe az államokba ugyanolyan nehéz vízumot kapni, mint ki- és beutazni. Sierra Leone

és Guinea – egy 1993-as ENSZ-jelentés szerint a Föld két legszegényebb nemzete – washingtoni nagykövetségei (nem érvén be előreváltott jegyeim, köztük a visszafelé szóló jegy bemutatásával) részint a bankomtól követeltek igazolást, részint személyes jótállókhoz ragaszkodtak annak bizonyosságául, hogy rendelkezem az ott-tartózkodásom költségeit fedező anyagi eszközökkel. A procedúra a kelet-európai, mindenekelőtt az NDK-ba és Csehszlovákiába irányuló utazásaim kapcsán felmerült vízum és valuta körüli nehézségekre emlékeztetett; az ezen államok összeomlása előtti időkből.

Ali A. Mazrui, a New York állambeli Binghamtonban működő Világkultúrák Kutatóintézetének igazgatója, Nyugat-Afrikában – sőt az egész kontinensen – jelentős határátrendeződéseket jósol. Többek közt ezt írja: „A 21. században Franciaország egészen fel fogja adni a Nyugat-Afrikában való jelenlétét, mivel Európára fog koncentrálni. Helyébe (természetesebb hegemóniális hatalomként) Nigéria lép majd. [...] A megváltozott viszonyok között Nigéria alighanem magába olvasztja a Niger Köztársaságot (a Haussa-kapcsolat révén), a Benini Köztársaságot (a Yoruba-kapcsolat alapján), és esetleg Kamerunt is.”

A jövő azonban még zárva-
varosabb és véresebb is lehet annál, mint ahogyan azt Mazrui előrejelzése sejteti. Franciaország valóban ki fog vonulni az egykori gyarmatokról, így Beninből, Togóból, Nigerből és Elefántcsontpartról, amely országok helyi valutáit eddig támogatta. Mindazonáltal nem csupán azért húzódik vissza egykori gyarmatairól, mert figyelmét új, európai és Oroszországgal kapcsolatos feladatai kötik le, hanem azért is, mert a fiatalabb francia tisztviselőkben nem él az az érzelmi kötődés a volt gyarmatokhoz, amely az idősebb nemzedéket jellemzi. Meglehet, hogy Nigéria terjeszkedésre törekszik majd, de éppúgy lehetséges, hogy több része hullik. A francia külügyminisztérium hír- és kutatási osztálya a nigériai helyzetet elemezve a közel-múltban az alábbi következtetésekre jutott:

„A civil kormányzásra való áttérés és a demokratizálás esélyei szkepszisre intenek... az állambiztonsági szolgálat represszív apparátusát a jövőbeli polgári kormányok nehezen tudják majd ellenőrzésük alatt tartani... Az ország egyre kormányozhatatlanabbá válik... Az etnikumok és régiók közötti szakadékok elmélyülnek, rontani fogja a helyzetet a közigazgatási kerületek számának 19-ről 30-ra való emelkedése, és a helyi közigazgatási testületek számának megduplázódása; szélsőségesebb lesz a vallási megosztottság; a terjedő iszlám fundamentalizmus és az ugyancsak terjedő militáns evangelizálás néznek egymással farkasszemet; az északi muzulmánokat mélyszégyen aggodalommal tölti el, hogy a gazdaság déli (keresztény) ellenőrzés alatt áll... a Nigéria összetartására irányuló akarat már csak nagyon gyengén nyilatkozik meg.”

Ha az olajban gazdag Nigériában – melynek kerekén 90 milliós lakossága az összes többi nyugat-afrikai állam összlakosságának felel meg – a térség vezető hatalmát látjuk, akkor nyilvánvaló, hogy Afrika olyan katalizmák előtt áll, amelyek mellett alkalmasint eltörpülhetnek az Etiópiát és Szomáliát sújtó éhínségek. Mindenekelőtt azért, mert Nigéria népessége – így legnagyobb városának, Lagosnak a lakossága is, amely város a maga bűnözési statisztikájával, szemetével és túlszűfoltosságával a harmadik világ

városait oly gyakran jellemző diszfunkcionalitás iskolapéldája lehet – az elkövetkező huszonöt év alatt meg fog kétszereződni, miközben az ország tovább folytatja saját természetes nyersanyagbázisának kizsákmányolását.

Az akut nyugat-afrikai dilemmák egy része abból fakad, hogy népességi övezetei horizontálisan (nyugat-keleti irányban) húzódnak – úgy, hogy a népsűrűség dél felé haladva a Szaharától az atlanti partvidék trópusi bujaságú vegetációjáig egyre nő –, az európai gyarmatosítók vonta határok ezzel szemben, ellentmondva a demográfia és a topográfia szükségszerűségeinek is, vertikálisan osztják fel a kontinensnek ezt a térségét. A műholdfelvételeken ugyanaz a realitás rajzolódik ki, amelyet a bozóttaxin utaztomban ismertem fel: a Lomé és Abidjan közötti parti korridor – sőt valójában Abidjantól Kelet felé Lagosig az egész parti sáv – egyetlen robbanásra kész megalopolis, amelynek minden észszerű közgazdasági megfontolás és földrajzi fogalom szerint egyetlen kormányzás alatt kéne állnia azon öt helyett (Elefántcsontpart, Ghana, Togo, Benin és Nigéria), amelyek ma osztoznak rajta.

A betegségek fala

Miközben az Afrikán belüli határok egyre inkább jelképessé válnak, egy áthatolhatatlanabb határ van kialakulóban, amely az egész kontinens elszigetelésével fenyeget: a betegségek fala. Csak azért, hogy többé-kevésbé biztonságban látogathassam meg Nyugat-Afrikát, körülbelül 500 dollárt kellett egy hepatitis-B elleni oltáSOROZATRA és egyéb preventív kezelésekre költenem. Afrika e tekintetben ma talán még veszélyesebb, mint 1862-ben – az antibiotikumok korszaka előtt –, amikor Sir Richard Francis Burton kutató a „végzetes” kontinens „Golgotaként, gye-hennaként” jellemezte. A világszerte megközelítőleg 12 millió HIV-pozitív emberből 8 millió Afrikában él. Elefántcsontpart fővárosában, amelynek modern úthálózata még kedvez is a betegség terjedésének, a lakosság tíz százaléka AIDS-fertőzött. A háború és a menekülthullámok Afrika legeludogottabb részeibe is eljuttatják a vírust. Alan Greenberg, az Abidjani Járványügyi Központ munkatársának beszámolója szerint Afrikában a tuberkulózis és a HIV-vírus mintegy szövetségben támadnak. Abidjanban a megközelítőleg 4000 újonnan diagnosztált tuberkulotikus beteg 45 százaléka egyben HIV-pozitív is bizonyult. Miközben Afrikában a születési ráták soha nem látott magasságokat érnek el, és terjeszkednek a nyomornegyedek, néhány szakértő abbéli aggodalmának ad hangot, hogy vírusmutációk és hibridizációk következtében az AIDS-vírusnak kialakulhat egy, a jelenleginél fertőzőbb változata.

Mindenekelőtt azonban a malária emeli és vastagítja azt a betegségfalat, amely azzal fenyeget, hogy Afrikát és a harmadik világ egyéb területeit elvágná bolygónk fejlettebb régióitól. A moszkító terjesztette maláriával könnyebb megfertőződni, mint az AIDS-szel. A Szaharától délre szinte mindenkit élete házáig kínoznak a ki-kiújuló maláriarohamok, s a betegségnek időközben mind több halálos formája is kialakult. Mikor Sir Richard Burton úgy fogalmazott, hogy „a malária hozománya a mélyszégyen apátia”, akkor egzakta leírását adta a harmadik világ nagy részét ma jellemző helyzetnek. A Föld maláriafertőzött tájaira utazók védelméről újabban egy *Mefloquin* nevű gyógyszerkészítmény gondoskodik, amely mellékhatásként mozgalmass, sőt erőszakos álmokat indukál. Csakhogy ugyan-

akkor egy, a *Mefloquin*nal szemben ellenálló agymalária-
virustörzs is előrenyomulóban van. Végül soron a malária
elleni védekezés Afrikában mindinkább hasonlít arra,
ahogyan az utcai erőszakos cselekmények ellen próbálunk
védekezni. Az ember gyakorolja az alkalmazkodást: sötéte-
dés után nem hagyja el a házat, és bőrét újra meg újra
moszkítóriasztó szerrel keni be.

A városok pedig állandóan növekszenek. Nyomasztó jö-
vővízió derengett fel előttem, amikor a guineai főváros,
Conakry repülőtéréről beutaztam a belvárosba. A három-
negyed órás utat sűrű forgalomban, egyetlen óriási nyo-
mornegyedet átszelve tettük meg – a lidércnyomásszerű
benyomások Dickenst juttatták eszembe, ámbar maga
Dickens ezt a valóságot soha nem tartotta volna lehetsé-
gesnek. A hullámbádog-kalyibák szabálytalan falait vala-
mi fekete nyálka vonta be. Rozsdás konténerekből, kiszu-
perált autókból és összevissza tekergőző dróthálókból össze-
tákoltsolt boltokat lehetett látni. Az utcák egyetlen egybefü-
gő pocsolját alkották, melynek felszínén mindenféle hul-
ladék úszott. Mindenütt moszkítók és legyek. A kidülledő
hasú gyerekek olyan számban rajzottak körös-körül, mint a
hangyák. A dagály levonultával patkánytetemek és autó-
csontvázak maradtak vissza a sáros-mocskos parton. Gui-
nea népessége – ha a mai növekedési ütem töretlen és tar-
tos marad – 28 év alatt meg fog duplázódni. A keményfát
adó élőfák kivágása észveszejtő tempóban folytatódik, és
az emberek tömegesen menekülnek a guineai belső régiók-
ból Conakryba. Úgy tűnt számomra, mintha az ember itt
is, ahogyan Afrika és a harmadik világ számos más pont-
ján is, túlfeszítette volna a húrt a természet kincseinek ki-
aknázásában, s most a természet bosszúja kezdetének len-
nének tanúi.

Meglehet, hogy Afrika
ugyanolyan fontos tényezője a jövőbeli világpolitikának,
amilyen fontos szerepet a Balkán játszott száz éve a balká-
ni háborúk és az első világháború előtörténetében. Akkor
egész birodalmak összeomlása, illetőleg új, magukat kizá-
rólólag az etnikai-kulturális hovatartozás alapján meghatá-
rozó nemzetek születése jelentette a veszélyt. A ma fenye-
gető veszély elementárisabb: az ember által többé nem
uralt természet. Afrika közeljövője nagyon sötét is lehet.
A közelgő gyökeres átalakulások, melyek során külképví-
seleteket zárnak majd be, államok tűnnek el a térképről,
és a külvilággal való kapcsolattartás csupán a tengerpart
menti járványveszélyes kereskedelmi gócpontokra korláto-
zódik, könnyen lehet, hogy az egész jövő század horizo-
ntját beárnyékolják. (Az USA 21 külföldi segélymissziójá-
ból, amelyek három éven belüli bezárása elhatározott,
kilenc működik Afrikában.) Az, hogy Afrika nagy része a
szakadék szélére került – s mindez a hidegháború után,
miközben a természeti környezet tönkretétele és a népe-
ségi helyzet a világ más részein is mindinkább kritikus
mértékű, és a nemzetállamok első világháború nyomán ki-
alakult rendszere nemcsak a Balkánon, hanem esetleg a
Közép-Keleten is összeomlás előtt áll –, előzetes kóstoló le-
het abból, milyen formákat öltenek néhány évtized múlva
a háborúk, a határok és az etnikai politika.

Hogy megértsük az elkövetkezendő 50 év eseményeit, a
(már észlelhető és a még ezután elhatalmasodó) környeze-
ti károkkal, a kulturális és faji összetűzésekkel, a geográfiai
jövendővel és a háború új formáival kell számot vetnünk,

illetőleg ezekről kell fogalmat alkotnunk. A tényezők sor-
rendje nem esetleges. Mindegyik fogalom részben az elő-
zón alapul, ami annyit jelent, hogy a két utóbbi – a kar-
tográfiai és a hadviselésben mutatkozó új tendenciák –
a legfontosabbak. Ugyanakkor ezek azok, amelyeket ma a
legkevésbé értenek meg.

A természeti környezet mint ellenség

A médiák a különböző országokban kirobbanó felkeléseket
és más erőszakos megmozdulásokat továbbra is elsősorban
etnikai és vallási ellentétekre fogják visszavezetni. E kon-
fliktusok szaporodásával azonban egyre nyilvánvalóbbá fog
válni, hogy itt valami más van kibontakozóban; olyasvala-
mi, ami mind több országot – például Nigériát, Indiát és
Braziliát – tesz fokozatosan kormányozhatatlanná.

Ha valaki külpolitikus körökben olyan problémákról
kezd beszélni, mint a „környezetvédelem”, vagy a „termé-
szetes nyersanyagokkal való felelőtlen gazdálkodás”, a
szkepszis és/vagy az unalom falába ütközik. Különösen a
konzervatívok tartják meddőnek, érdektelennek az e fo-
galmakról való eszmecsere. Több közalapítvány még fo-
kozta is az érdektelenséget azáltal, hogy rendkívül szűk
problémakörre összpontosító kutatásokat finanszíroztak, s
olyan, a szakzsargon kifejezéseivel agyontűzdelte kutatási
jelentések létrejöttét támogatták, amelyek olvasatlanul
tornyosulnak a külpolitikai szakértők íróasztalain.

Itt lenne az ideje, hogy a „természeti környezet”-ben azt
lássuk, amit valójában jelent: a 21. század eleje biztonság-
politikai kalkulációinak, tárgyalásainak legmeghatározóbb
kérdését. A népességnövekedés, a mind nagyobb területe-
ket meghódító fertőző betegségek, az erdőirtás és a talaj-
erózió, a vízhiány, a légszennyezés, s meglehet, hogy bizo-
nyos túlnépesedett térségeknek, például Bangladesnek
vagy a Nílus-deltának az emelkedő tengerszint általi veszé-
lyeztetettsége – csupa olyan fejlemény, amely tömeges me-
neküléshez és ezáltal csoportkonfliktusokhoz vezethet –,
valamint ezek politikai és stratégiai következményei a
külpolitikai számítások középpontjában fognak állni. Be-
lőlük fog kinőni az összes olyan kérdés, amelyek felkavar-
ják a közvéleményt, illetőleg amelyek a hidegháborúból
átörökítődték érdekeket ilyen vagy olyan konstellációba
rendezik. A 21. században szűkében leszünk a víznek –
olyan különböző térségekben kell vízhiánnyal számolni,
mint Szaud-Arábia, Közép-Ázsia vagy az Egyesült Álla-
mok délnyugati része. Egyiptom és Etiópia között háború
törhet ki a Nílus vízének felhasználása miatt. Még Euró-
pában is feszültség támadt a dunai vízlépcső miatt Magyar-
ország és Szlovákia között; klasszikus példaként arra, mi-
ként fonódnak össze ökológiai viták etnikai és történelmi
konfliktusokkal. Clinton elnök volt tanácsadója, a polito-
lógus Michael Mandelbaum úgy látja: „Jelenlegi külpoliti-
kánk egy körhöz hasonlatos – periférikus kérdések garmá-
dája, s a középpontban semmi.” Számomra a természeti
környezet igen lényeges eleme egy fenyegetően torlódó
problémahalmaznak, egy, a biztonságunkra új veszélyt je-
lentő problémaegyüttesnek. Minden esély megvan rá,
hogy ezek a problémák töltsék ki a Mandelbaum-féle kör
közepén a lyukat, ami pedig e poszthidegháborús korban
olyan külpolitikát fog maga után vonni, amelyet sokkal
inkább a szükség, mintsem a körültekintően kiokoskodott
tervek igazgatnak majd.

A hidegháború jegyében álló külpolitikánk valójában

George F. Kennan híres cikkével vette kezdetét, amelyet a szerző 1947 júliusában „X” álnéven tett közzé a *Foreign Affairs* című folyóiratban. Cikkében Kennan a Szovjetunió „határozott és kompromisszumot nem ismerő elszigetelésének” szükségessége mellett érvelt; a kommunista szuperhatalom ambícióit egyébként inkább imperialisztikusan, mint ideológiailag motiváltaknak tartotta. Meglehet, hogy a hidegháború utáni külpolitikánk nyitányát majdan egy még merészebb és részletesebb elemzésben fogják megjelölni, amely az *International Security* című folyóiratban látott napvilágot. Szerzője, Thomas Fraser Homer-Dixon, a Torontói Egyetem konfliktuskutatója 1991 őszén *Küszöbön: környezeti változások mint akut konfliktusok forrásai* címmel publikálta cikkét. Ebben Homer-Dixon más elemzőknél meggyőzőbben kapcsolt össze két, eddig egymásra nem vonatkoztatott területet: a katonai konfliktusok és a fizikai környezet kutatását.

Homer-Dixon nézete szerint a jövőbeli háborúkat és társadalmi erőszakot gyakran a létfenntartás alapvető forrásainak (vízkészlet, szántó föld, erdők, halállomány) szűkössége fogja kiváltani. Az ökológiai változások következményei nemcsak a háborúk és menekültáradatok lesznek, de lesznek ökológiai okok folyományaképp hatalomra került *pretoriai rezsim*ek – vagy ahogyan Homer-Dixon nevezi őket, „kemény rezsim”ek – is. Azon országok, amelyekben a legnagyobb valószínűséggel jut előbb-utóbb egy kemény rezsim uralomra, a szerző prognózisa szerint éppen azok, amelyeket nem csupán a nyersanyagbázis kimerülésének veszélye fenyeget, hanem amelyekben „az államhatalom (értsd: katonai hatalom) erősségének hagyományai vannak.” A jelöltek között ott van Indonézia, Brazília, és természetesen Nigéria. Jóllehet, az utóbbi időben ezen nemzetek mindegyikénél demokratizálódási tendenciák voltak észlelhetők, Homer-Dixon érvelése szerint ezek alighanem felszíni „epifenomének” csupán, amelyek függetlenek a népességnövekedés és a nyersanyagbázis kiszipolyozásának hosszú távú folyamataitól. A demokrácia esetleges; ami sokkalta valószínűbb: a hiány.

Valóban: a Szaddám Huszeineknek a jövő inkább bőkezűbben, semmint fukarabban fogja kínálni a lehetőségeket. A nyersanyaghiány nemcsak törzsi konfliktusokhoz vezet majd, de sok olyan népet is szorult helyzetbe fog hozni, amelyek amúgy sem rendelkeztek erős demokratikus, illetőleg modern állami-intézményi tradíciókkal. Az elkövetkező 50 évben a Föld lakossága 5,5 milliárdról több mint 9 milliárdra duzzad. Amikor az optimisták új technológiák fölfedezésére és egy szabad világgpiac kialakulására alapozzák reményeiket, megfélemednek arról, amire a *National Academy of Sciences* figyelmeztetett, hogy tíz e növekedés 95 százalékban a Föld legszegényebb régióiban fog bekövetkezni: olyan országokban, amelyeknek kormányai – lásd például Afrikát – már most sem igazán urai a helyzetnek, a látszatjavulás bizonyos jeleinek ellenére sem. Homer-Dixon baljóslatú szavai szerint: „Meglehet, hogy az új-malthuziánusok alábecsülik az embernek korunk öko-szociális rendszereihez való alkalmazkodási képességét. Ám idővel, az általuk leírt tendenciák előrehaladtával, jobban oda fognak figyelni elemzéseikre.”

Míg az emberiség kisebbik része kellőképp föl van készítelve egy – ahogyan Francis Fukuyama nevezné – „történelem utáni” korszakra, mivel olyan városokban és agglom-

erációk övezetekben él, ahol a természeti környezet az emberi szükségleteknek megfelelően van átalakítva, és emberi ellenőrzés alatt áll, az etnikai összetűzéseknek pedig élét, sőt gyakran elejét veszi a polgári jólét, addig az emberiség mind nagyobb része marad fogva a történelemnek egy korábbi fejezetében: bádóvárosokban, amelyekben az ivóvíz, a termőföld és a túlélési tér hiánya miatt a szegénység, a kultúra funkciózavarai és az etnikai konfliktusok leküzdésére irányuló minden kísérlet eleve kudarcra ítéltetett. A természeti környezettel való felelőtlen sáfarkodás visszahatásai a fejlődő világban mind több helyütt állítják a totalitarizmus (lásd Irak példáját), a fasisztoid miniállamok (lásd a szerbek megszállta Boszniát), illetőleg az állandósuló utcai harcok (lásd Szomáliát) közötti választás elé az embereket. Homer-Dixon mindezek alapján arra a következtetésre jut, hogy „a várható társadalmi megmozdulások léptéke és gyakorisága a környezetrombolás előrehaladásával párhuzamosan nő”.

Tad Homer-Dixont bajosan tarthatnánk született Jeremiásnak. A fiúsan fiatalos férfi ma harmincas éveinek végén jár. Beszéde nyugodt, temperált, tisztán artikulált. Sem életrajzi háttérben, sem a modorában nem találni semmit, ami pesszimizmusra való hajlamról árulkodna. Mint kanadai anglikán család sarja, aki nyaranta kenuval járja Észak-Ontario tavait, és aki szívesen mesél gyermekkorának büszkén magasodó hegyeiről, fekete medvéiről és Douglas-fenyőiről, éppen az ellentéte azoknak a merev szellemiségű neokonzervatívoknak, akikről a vérszjóló konfliktus-forgatókönyvek rendszerint származni szoktak. Nem is természetvédő, aki általában ellenézne a természeti források kiaknázását. „Apám fakereskedő volt, aki másokat megelőzve ismerte föl az erdőgazdálkodás ökológiai szempontokat is figyelembe vevő tervezésének szükségességét” – mondja. „Kitermelte és újratelepítette a fákat, kitermelte és újratelepítette. Aztán kiszállt az üzletből, amikor a természetvédők szélsőséges kampányokat gerjesztettek. A természetvédőket általában irritálják a megváltozott ökoszisztémák. Csakhogy az ember már azáltal is megváltoztatja a természetes környezetet, hogy maga vet el bizonyos magvakat.” Egyedüli gyermekként, akinek játszótere egy lényegében érintetlen vadon és partszakasz volt, Homer-Dixon sokkal közvetlenebb viszonyban áll a természeti környezettel, s ennél fogva sokkal nyitottabb, érzékenyebb is e környezet megváltozásának szociális vetületeire, mint a legtöbb, ezek iránt (elsősorban nagyvárosokban, esetleg kertvárosokban töltött gyerekkora folytán) érzéketlen politikai elemző.

„Vissza kell hoznunk a természetet” – hangoztatja. „Szakítanunk kell a politikát a fizikai környezettől – a klímától, a közegészségtől és a természeti környezettől – elválasztva vizsgáló szemlélettel.” Daniel Deudney, az ökológia folyamatok biztonsági aspektusai kutatásának másik pionírját idézi: „Túl sokáig voltunk foglyai az ún. »szociál-szociális« elméletnek, amely azon az állásponton van, hogy a társadalmi-politikai változásoknak csak társadalmi okaik lehetnek, természetiek sohasem. Ez a szociál-szociális szemlélet a minket a természetről mintegy lehasító ipari forradalommal született. A visszatérő természet azonban bosszút áll, aminek következményeit csak súlyosbítja az aránytalan népességnövekedés. Mindennek a biztonságpolitikára rendkívül súlyos következményei lesznek.”

„Képzelnék el egy luxuslimuzint, amint New York City gödröktől hepehupás, és hajléktalan koldusok lakta utcáin gördül végig. A limuzinban élnek Észak-Amerika és Európa klímaszabályozott, posztindusztériális régiói, a Távol-Kelet feljövő országai, s még néhány elszigetelt térség, a maguk kereskedelmi csúcsaival és információs sztrádáival. Az emberiség másik, nagyobb része a limuzinon kívül él, és egészen más irányba tart.”

A felosztódó, széttartó világ korszakába lépünk. A Földgolyó egyik részét Hegel és Fukuyama *Utolsó Embere* lakja – egészségesen, jóltápláltan, ezerféle technikai vívmány által elkényeztetve. A másik, nagyobbik részt Hobbes *Első Embere* lakja, olyan életre kárhoztatva, amely szegény, kemény, örömtelen és rövid. A környezet károsításának következményei mindkét csoportot fenyegetik, ám míg az *Utolsó Embernek* megadatott, hogy e fenyegetéssel szemben ellenintézkedéseket tegyen, az *Első Emberek* nem.

Az *Utolsó Ember* alkalmazkodni tud majd a csökkenő talajvízszinthez az Egyesült Államok nyugati részén. Gáttakkal fogja megvédeni a tengerszint-emelkedéstől Cape Hatterast és a Chesapeake-Bay partjait, miközben az indiai partok előtt sorjázó Maldív-szigeteket elnyeli a feledés, s hasonlóképpen eltűnnek Egyiptom, Banglades és Délkelet-Ázsia partjai, emberek tízmillióit kényszerítve e vidékek belső régiói felé menekülni, ahol azonban nincs hely, élettér számukra, úgyhogy az etnikumok közti választóvonalak (ismét) csak még élesebbek, átjárhatatlanabbak lesznek.

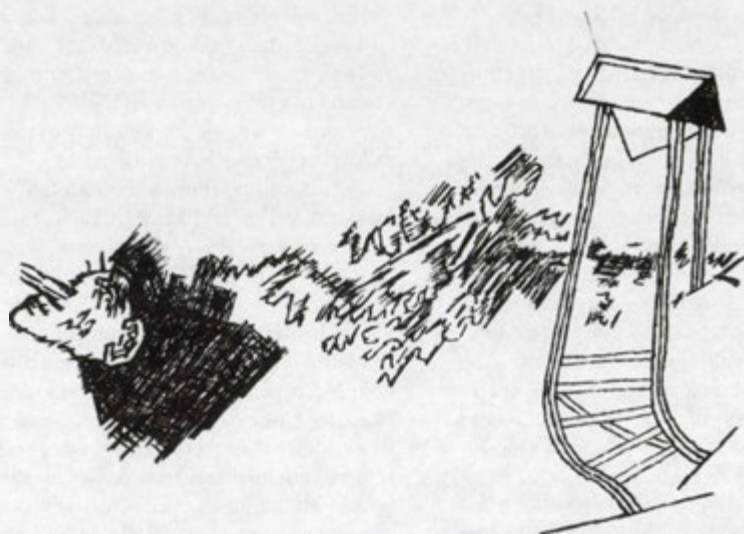
Homer-Dixon torontói irodájában egy, a talajminőség romlását megjelenítő világtérképre mutat. „Minél sötétebb a szín, annál előrehaladottabb a talajminőség-romlás” – magyarázza. A legsötétebb sötétzöldet a nyugat-afrikai partvidéken, a Közel-Keleten, az indiai szubkontinensen, Kínában és Közép-Amerikában látni, jelezvén, hogy milyen mértékben sújtják a talajromlásnak a szél, a kemikáliák és a vízellátási problémák okozta különböző fajtái ezeket a területeket. „A legerőteljesebb talajromlás általában a legsűrűbben lakott területeken tapasztalható. A legnagyobb népsűrűség pedig általában a legjobb talajú térsé-

gekben mutatkozik. Ez annyit jelent, hogy bolygónk eredendően legjobb termőföldjeit tesszük tönkre.”

Homer-Dixon szerint Kína a környezetrombolás iskola-példájával szolgál. Az ország jelenlegi gazdasági „sikerei” mélyebb problémákat fednek el. „A kínai gazdaság 14%-os növekedési mutatója nem azt jelenti, hogy Kína e téren világhatalom lesz. Ehelyett azt jelzi előre, hogy a gazdaságilag valóban dinamikus fejlődő kínai partvidék felzárkózik a Távol-Kelet gazdaságilag erős államaihoz – a Belső-Kínához képesti diszparitás csak fokozódni fog.” Kollégája, a cseh születésű Vaclav Smil ökológus környezeti kutatásaira hivatkozva Homer-Dixon kifejti, milyen ütemben zsugorodott Belső-Kínában az egy főre jutó megművelhető terület, és miként romlott ugyanakkor még e maradék földterület minősége is az erdőirtás, a humuszban gazdag termőréteg eltűnése, valamint az elsősodás következtében. Említi a vízutánpótlás forrásainak kimerülését és elfertőződését, a kutak kiapadását, az öntözőrendszerek és tározók eróziós lerakódások következtében történő eliszaposodását és eldugulását, s mindezt Kína 2025-re várható 1,54 milliárdos lélekszámának háttérére előtti. Téves az az elképzelés, hogy Kína képes felügyelni, illetőleg szabályozni saját népességének mozgását és gyarapodását. Nagyarányú népvándorlás van folyamatban, részint Kína belső régióiból a partvidék irányába, részint a falvakból a városokba. Ez jelentékeny bűnözési hullámot szabadít el (akárcsak Afrikában), és növekvő regionális széttagozódáshoz, valamint konfliktusokhoz vezet; mindez egy olyan (ebben is Afrikára hasonlító) országban, amelyben a helyi hadurak és hadseregek intézményének erős, a központi kormányzásnak annál gyengébb hagyományai vannak. „Nem látzik távolinak az idő, hogy Kínában is megkérdőjelezzék, majd föl is számolják a központi vezetést, ami annyit jelent, hogy Kína a jövőbeli térképeken aligha a mai formájában fog szerepelni” – véli Homer-Dixon. A környezeti okokból szűkebbé, sőt sok esetben mostohává váló életfeltételek felerősítik a már létező, lappangó gyűlöletet, s nem maradnak hatás nélkül a hatalmi viszonyokra.

FORDÍTOTTA TATÁR SÁNDOR

(A TANULMÁNY BEFEJEZŐ RÉSZÉT AZ AUGUSZTUSI SZÁMBAN KÖZÖLJÜK.)



Szolidaritás és globalizáció

AZ EURÓPAI BALOLDAL ÉS A SZOCIÁLIS ÁLLAM

JOSCHKA FISCHER

I♦ A hetvenes évek vége óta úgy tűnik, hogy a nyugat-európai és észak-amerikai demokratikus baloldal defenzívába kényszerült, ha nem semmisült meg teljesen. Az agresszív, szociálisállam-ellenes neokonzervatív forradalom Nagy-Britanniából indult ki, elérte Amerikát, és ma már a kontinentális Nyugat-Európát fenyegeti. E neokonzervativizmus (mely tulajdonképpen radikális gazdasági individualizmus) átütő sikeréhez a társadalmi alapokat a Nyugat gazdag társadalmainak fokozódó belső individualizálódása, és a piacok fokozódó globalizálódása teremtette meg. A szovjet kommunizmus összeomlásával a kapitalizmus és szocializmus ellentétén alapuló világrend a történelmi alvilágba süllyedt, és egy új korszak körvonalai bontakoznak ki: a globalizáció korszakáé.

A két politikai, katonai, gazdasági és ideológiai-kulturális szuperhatalom közti verseny átadja helyét a piacok, tőkék, vállalatok, munkaerő, költségek és információk globalizálódásával létrejövő pluralizmusnak. Ma már nem politikai-katonai szuperhatalmak versengenek egymással, hanem globális piacok és gazdasági telephelyek, mégpedig egy drámai gyorsasággal változó nemzetközi gazdaságföldrajzi keretben. E verseny hatásai semmivel sem csekélyebbek, mint volt a szuperhatalmaké, még ha a nukleáris fenyegetettség érzete meg is szűnt.

A Nyugat demokratikus baloldala soha nem volt alakító tényezője ennek a fejlődésnek, az áttörés mind politikailag, mind ideológiailag meglepetésként érte. E baloldal számára az „aranykor” az 1973-as első olajválsággal lezáruló korszak volt, melynek során teljes foglalkoztatottság és állandóan növekvő lakossági jövedelmek mellett kiépült a szociális állam. A neokonzervatív gazdasági forradalommal, a szovjet kommunizmus összeomlásával, az 1980/90 óta felgyorsult gazdasági globalizálódással azonban a baloldal többé-kevésbé tehetetlenül áll szemben. Politikai defenzívába szorult, elsáncolta magát – ahol ez egyáltalán lehetséges volt – a szociális állam védelmezőjének szerepébe.

Napjainkban a dolgok kezdenek megvilágosodni, mert a fent említett történelmi fejlődés a nyugati társadalmakban a baloldal és jobboldal közötti munkamegosztás újragondolásához vezetett. A neokonzervatív forradalom a demokratikus piacgazdaság hatékonyságának kérdését vetette fel, és azt az elosztáspolitikában radikális individualizmussal vála-

szolta meg: mostantól újra mindenki a maga szerencsésjének kovácsa, az állami gondoskodás káros, a gazdagság a sikeresek jutalma. Az újbaloldali, vagy mondjuk inkább, új-szociálreformer kérdés azt firtatja: mi tartja békésen egybe a magas termelékenységű, a munkamegosztást a végtelenségig hajtó, individualizált demokratikus társadalmakat. A nyugati társadalmakban pontosan ez az „új szociális probléma”.

A régi szociális probléma a tulajdon nélküli, messzemenően jogfosztott gyári munkások és családjaik felemelkedése volt, az egyenjogú politikai részvétel, a növekvő munkajövedelmek, a jobb munkafeltételek, a szociális biztonság, a bővülő képzési lehetőségek. Az új szociális probléma ezzel szemben a modern piacgazdaságokat fenyegető társadalmi dezintegrálódás. Ez fokozódó individualizálódással, végletes teljesítményközpontúsággal, a magas termelékenység hajszolásával, új tömegtájékoztató eszközökkel és kommunikációs formákkal, az emberi élet kommercializálódásával jár a nyugati ipari társadalmakban. Nyomában az alkalmazottak milliói szorulnak a társadalom peremére, válnak munkanélkülivé, szenvednek el reálbércsökkenést, a társadalombiztosítás leépülését, növekvő nyomort egy még mindig gazdag társadalomban. Maggie Thatcher ösztönösen felismerte, hogy mekkora kihívást jelent az új szociális probléma a neokonzervatív forradalom számára, és ezért tagadta oly elszántan, hogy az egyéneken és családjukon túl létezik olyasvalami, mint társadalom: „There is no such thing like society, there are only individuals.”

A radikális gazdasági individualizmus globális társadalmi győzelme a rendszerek közti harc végeztével csak tovább súlyosbítja a társadalmi összetartozás gondjait. Az egyének társadalmi részvétele a Nyugat demokratikus társadalmában a felnőtt lakosság munkavégző képességére és az államilag garantált szociális biztonságra épül. A valamennyire is autonóm élet a munkán, az ezzel megszerzett jövedelmen és a jóléti állam által nyújtott biztonságon áll vagy bukik. Az államnak és a gazdaságnak mindkettőt garantálnia kell a lakosság többsége számára. Ha ez csak rövid távon, vagy a népesség csökkenő hányada számára sikerül, akkor előbb-utóbb elkerülhetetlen a veszedelmes rendszerváltság. Ez teszi rendszerkorrekciós, sőt a rendszert fenyegető tényezővé a tartós munkanélküliséget, és a szociális állam mélyülő válságát. Ha egy új társadalmi alternatíva megfogalmazásával és megvalósításával ennek a válságnak gátat vetne, a demokratikus baloldal fontos szerepet töltené be a globalizáció korszakában.

Joschka Fischer a Bündnis 90/Die Grünen frakcióvezetője a Bundestagban. Írását a *Transit* 1996/12. száma alapján közöljük.

II. Amikor 1989 novemberében Berlinben leomlott a fal, és az egész szovjet blokk szétesett, a nyugat-európai jóléti állam még a létező szocializmus legragyogóbb alternatíváját jelentette. Úgy tűnt, hogy a jóléti állammal Nyugat-Európa elérte azt, amit a szovjet kommunizmus csak ígért, de soha nem tudott teljesíteni: tömeges jólétet, társadalmi biztonságot, demokráciát, az egyes nyugat-európai népek önrendelkezését, mely nem zárta ki, hogy szabad elhatározásból, egyenrangú felekként egyesüljenek Európában. A nyugat-európai jóléti állam egyfelől a bürokratikus-diktatórikus szocializmus, másfelől a társadalmilag érzéketlen, kizsákmányoló kapitalizmus sikeres alternatívájának, egyfajta kapitalizmus és kommunizmus közti „harmadik útnak” tűnt.

A kapitalizmust a jóléti állam féken tartotta és ezzel „szociáldemokratizálta”, s maguk a konzervatívok és kereszténydemokraták is a „szociális piacgazdaságot” tették meg politikájuk alapjává 1945 után. Nem véletlenül beszélték Nyugat-Európában a „szociáldemokrácia évszázadáról”. A jóléti állam két pilléren nyugodott. Az első az államilag garantált gondoskodás az életet fenyegető legnagyobb kockázatok: az öregség, betegség, rokkantság, munkanélküliség, hajléktalanság, szegénység ellen, melyet a munkavállalók és a munkaadók befizetéseiből, valamint a bruttó társadalmi termék nem elhanyagolható részének újraelosztásával finanszíroznak. A második: a felnövekvő generáció képzése, valamennyi réteg oktatási esélyegyenlőségének állami garantálása.

Az anyagi gazdagság megteremtése Nyugat-Európában a háborút követően nem öncél volt, hanem a társadalmi integrációt szolgálta a munkavállalók tömegeinek szociális biztonsága és jóléte révén. Piacgazdaság, demokrácia, jóléti állam – így szólt a varázsváltó, melyet Nyugat-Európa a szovjet kommunizmussal való vetélkedés, ám legalább ennyire a fasizmus leküzdése céljából a második világháború után kidolgozott. A nyugat-európai fejlődés sikerének ezt az alapfeltételét a neokonzervatív forradalom a gyakorlatban kérdőjelezi meg.

A jóléti állam nyugat-európai modellje Kelet-Európára is jelentős hatást gyakorolt, és ezáltal maga is hozzájárult a szovjet kommunizmus összeomlásához. A nemzeti függetlenség visszaszerzése mellett a demokrácia, piacgazdaság és a jóléti állam volt a tömegmozgalmak legfontosabb célkitűzése a felbomló keleti blokk országaiban, és akkoriban a Nyugat még büszke volt erre. Manapság a nyugat-európai jóléti állam a nyilvános vitákban már majdhogyanem csak mint a nemzetgazdaságok elengedhetetlen modernizációját akadályozó fő tényező, mint alig finanszírozható „telephelyi kockázat” szerepel, mint legfőbb magyarázat az államháztartás túlterheltségére, vagy egyenesen becsmérlően, mint „szociális függőágy”.

A *Zeitgeist* a Nyugat gazdag országaiban valóban radikálisan megváltozott. Ma már a „szociáldemokrácia évszázadának végéről” beszélnek. Végérvényesen letűntnek látszanak azok az idők, amikor a nemzeti piacgazdaságok nemcsak a jóléti való részesedésükért küzdöttek meg egymással, hanem abban is összemérték erejüket, hogy ki tudja a saját társadalmának a leghatékonyabb társadalombiztosítási és oktatási rendszert nyújtani. Ma viszont abban versenyeznek, hogy ki tudja a legnagyobb hatékonysággal szétverni ezeket a társadalombiztosítási rendszereket, és a legnagyobb nyugati beruházási bankok elemzői a

„szociális dereguláció” mértékét döntő telephelyválasztási tényezőnek tekintik beruházási döntéseiknél.

Aki még mindig a jóléti állam mellett teszi le a garast, az – legalábbis német gazdasági körökben – olyasvalakinek számít, aki szellemileg menthetetlen mértékben csüggy a múlton. Igen, a jóléti állammal megszelídített kapitalizmus egykor forradalmi, de legalábbis radikálreformer tételét ma mint új konzervativizmust támadják, mely makacsul köti magát túlhaladott állapotok védelméhez. Minő politikai csodának vagyunk a szemtanúi: megélhetjük a reakciósság és forradalmiság szerepcseréjét! A munkások és alkalmazottak az új „konzervatív osztály”, mely előjogaihoz foggal-körömmel ragaszkodik, a vállalkozók pedig az új „forradalmárok”, akik épp ezeket az előjogokat zúzzák szét, és a globalizmus új világát teremtik meg! Az ember kísértést érez, hogy a „Német Iparkamarának” a Kommunista Kiáltványt ajánlja figyelmébe némileg átfogalmazott formában: „Kísértet járja be Európát, a globalizmus kísértete...”

III.

„A történelemben először a kapitalizmus valóban győzelmet aratott. Mégpedig a teljes frontvonalon. Az évszázad talán legfontosabb kérdését ad acta lehet tenni” – írja Michel Albert francia szerző *Kapitalizmus kontra kapitalizmus* című könyvében. A kapitalizmus versus szocializmus rendszerprobléma legkésebb 1989/90 fordulóján megoldást nyert. Ami most következik, az a rendszerprobléma megválaszolása a kapitalizmus keretein belül: az angolszász modell áll szemben itt a német–japán modellel, mondja Michel Albert. A kapitalizmus három fronton is győzött. A konzervatív (jobban mondva: radikál-liberális) forradalom diadalmaskodott először Nagy-Britanniában Maggie Thatcherrel, majd az USA-ban Ronald Reaganal. 1989/90-ben a hidegháború a Nyugatnak a szovjet kommunizmus feletti győzelmét hozta. Végül 1991-ben az Öböl-háborúban sikerült felülkerekedni Szaddám Huszeinen.

Itt elsősorban az első két győzelemmel foglalkozunk, különösképp minthogy az USA időközben megpróbálta a reagan forradalmat sokkal radiálisabb formában, a Gingrich-féle forradalom képében folytatni, és ez a fejlemény nemzetközi jelentőségű. Nemcsak mert a dollár a globális vezérválta, hanem azért is, mert az USA belső gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődése szabja meg továbbra is a Nyugat fejlődésének ütemét.

Minimális állam, átfogó privatizáció, radikális jövedelem-újraelosztás a gazdagok javára, adócsökkentés a tehetőseknek, az étellel kapcsolatos kockázatok messzemenő individualizálása és privatizálása, a gazdaságnak kizárólag a befektetett tőke nyereségére való felfűzése jellemzik ezt a liberális gazdasági forradalmat. A társadalmi konszenzus a gazdasági dinamika felrobbantandó gátja, egész egyszerűen túl sokba kerül, ezért mint a beruházásokat akadályozó tényezőt el kell távolítani. A konfrontáció előbbre való, mint a konszenzus, és új társadalmi szervezési elvvé válik.

A neokonzervatív forradalom nem maradt radikális társadalmi következmények nélkül, ezért nem csoda, hogy az amerikai társadalom mára már fenyegető mértékben mutatja a dezintegráció jeleit. Manapság az USA-ban több fiatal fekete ül börtönben, mint ahány az ország egyetemében tanul. A börtönépítés és -fenntartás a szövetségi államok költségvetésének egyre nyomasztóbb tétele. Rezigált li-

berálisok mesélték, amikor legutóbb az USA-ban jártam, hogy a fiatal fekete férfiak számára a börtönök egy mindinkább széteső társadalomban egyfajta perverz jóléti államként működnek, amennyiben a sitten élelmet, szállást, ruhát, sőt még oktatást is kapnak. Mindez e fiatalok többsége számára szabaddalomban elérhetetlen lenne!

A gyakorlatban a liberális gazdasági forradalom nem jelentett mást, mint a felső és legfelső jövedelmi osztályokba tartozók hihetetlen meggazdagodását a közép- és alsóbb osztályok rovására anélkül, hogy a beígért pozitív mellékhatások az alul lévőkét elérték volna. Még ha az USA jelenleg a nemzetgazdaság számos területén, ideértve a megtakarítási rátát, jobban áll is, mint Európa, ezért iszonyúan magas árat fizet. Ennek a fejlődésnek elvileg is csak a felső húsz százalék, a valóságban azonban csak a legfelső tíz százalék a nyertese. A középrétegek stagnálnak, és gazdasági hanyatlás fenyegeti őket, miközben a legkisebb jövedelmek hosszú ideje drámai módon csökkennek, és a valóban szegények magukra vannak hagyva.

Nem véletlenül kezdődött ez a forradalom mind Nagy-Britanniában, mind az USA-ban a szakszervezetek stratégiai gyengítésével. A konzervatívok a társadalom dezintegrálását nem egyszerűen tudomásul vették, hanem mint termelési tényezőt tudatosan előmozdították.

A kapitalizmus angolszász modelljével szemben áll a német-japán vagy „rajnai” kapitalizmus modellje, ahogy azt Michel Albert nevezi, melynek végső célja a társadalom integrálása. Ez a korporativisztikusan megszervezett, jóléti államként felfogott kapitalizmus politikai és szociális értelemben is konszenzusra épül, az államnak erős gazdasági és társadalmi szerepet tulajdonít, és a társadalmi konfrontáció helyébe az osztályok kiegyenlítődsét, „szociális partnerséget”, és erős szakszervezeteket állít, melyek nemcsak a tagjaik érdekeit védik, de a vállalatokét, sőt az egész nemzetgazdaságét. Ez a modell, melyet William Pfaffal „szociális kapitalizmusnak” is nevezhetünk, ma mély válságban, erős nyomás alatt van.

IV

Nem csupán a kor-szellem vagy az intellektuális divat okozta a „szociális kapitalizmusnak” ezt a legitimációs válságát, hanem nagyon is valóságos változások mentek végbe, melyek Nyugat-Európát akkor is megrázták volna, ha a hidegháborúnak nincs vége. Márpedig a társadalmi és gazdasági alkalmazkodási folyamatokban épp az időtényező különbözteti meg a sokkterápiát a körülményekhez való lassú alkalmazkodástól. A tulajdonképpeni problémát nem a Nyugat- és Kelet-Európa közti alkalmazkodás jelenti, mely rövid távon rendkívüli nehézségeket okoz. Európa összenövése közép távon mind Keleten, mind Nyugaton több előnnyel, mint hátránnyal jár, amennyiben ez a folyamat valamennyire is stabil pályán halad. A rendszerváltoztató nyomás sokkal inkább a világgazdaságnak abból a nyolcvanas évek elején kezdődött alapvető átrendeződéséből adódik, mely csak most kezd igazán hatni. Ugyanakkor a Szovjetunió összeomlásával elhárulni látszanak az utolsó akadályok a „szociális kapitalizmus” elleni frontális támadás útjából.

Idézzük egy pillanatra emlékeztetünkbe ennek történelmi okait. A polgári világ önmagából igyekezete az első világháborúban, valamint az ipari korszak tömeges szegénysége a társadalmakat veszélyesen dezintegrálta, melyre a kontinentális Európában a válasz két erőszakos, sőt gyilkos

integrációs ideológia lett: a fasizmus és a bolsevizmus. Miért tettek Nyugat-Európában 1945 után oly hihetetlen erőfeszítéseket a Marshall-terv végrehajtására, a nemzetgazdaságok újjáépítésére, a demokráciák megszilárdítására? Az okok: a félelem Sztálintól, a rendszerek közötti verseny, Hitler és a harmincas–negyvenes évek nemzetiszocializmusának emléke.

És miért nem fenyeget ma az Európai Unióban 18 millió munkanélküli mellett sem új fasizmus, annak ellenére, hogy itt van Haider, itt van Le Pen, itt van Fini, itt vannak a német neonácik? Mert a nyugat-európai jóléti állam felfogja a válságot, összetartja a társadalmakat, és a feszültségeket társadalmi egyetértésben oldja fel. Ebben áll hatalmas történelmi teljesítménye, és – hogy a demokratikus társadalmi integrációt egy globalizálódó világban Európa számára fenntartsuk – ez kell hogy legyen a legfőbb alapelve a jövő Európa-politikájának.

E rövid történelmi kitérő mutatja meg világosan, mi is a lényegi különbség az angolszász és a rajnai kapitalizmus között: történelmi fenyegetettségük tér el alapvetően egymástól. Sem Amerika, sem a brit szigetek nem ismerték, és nem ismerik a fasizmus veszélyét. Európában azonban ma is száriba szökkenhetne, ha az integráció csődöt mondana. Nyugat-Európa kontinentális részén nem követték a Thatcher-féle forradalmat, mert itt egy ilyen társadalmi konfrontációnak beláthatatlan következményei lettek volna. Ha Nyugat-Európa csak a felét próbálta volna meg a politikában megvalósítani annak, amit ma az USA-ban Newt Gingrich maga elé tűz, az nem kevesebbet jelentene, mint nyílt polgárháborút, és a demokrácia végét.

V

Az európai jóléti állam problémája nem is annyira a politikában, mint inkább a világgazdaság átrendeződésében rejlik: a nemzeti gazdasági terek végérvényesen át kell hogy adják makroökonómiai vezérlőképességüket azoknak a pénzügyi piacoknak, melyek beruházásaikról globálisan, kizárólag piaci és hozamkritériumok alapján döntenek.

Jelenleg a piacok, és vele a beruházási döntések új regionális felosztása folyik: Kelet-Ázsia, Délkelet-Ázsia és Kelet-Európa veszi át a gazdasági súlypont szerepét a régi nyugat-európai és észak-amerikai telephelyektől. Ugyanakkor a munkaerőpiacok globális versenye egyre fokozódik, felelőstve azokkal a valutáris ingadozásokkal, melyek egyre több vállalatot bírnak rá piacközeli beruházásokra. A termelés követi az új piacokat, és ez a körülmény a jövőben még tragikus következményekkel járhat a hazai munkaerőpiacokra nézve. Végérvényesen elmúlt az az időszak, amikor Nyugat-Európa a világ jelentős része számára a meghosszabbított exportorientált munkapad szerepét játszotta, mert a piacközelség, a költségkonkurencia és a valutakockázat nyomása alatt valamennyi nagyvállalat globalizálódik:

„A nemzetállam a maga térbeli behatároltságában túlságosan lassú ahhoz, hogy a globális piacok sebességével lépést tudjon tartani. A multinacionális vállalatok ezzel szemben lényegüket tekintve inkább időbeli, mint térbeli képződmények. Nem egy meghatározott politikai közösségre épülnek, nem helyhez kötöttek. Kvázipolitikai intézmények, melyek információval és kommunikációs csatornákkal rendelkeznek, és ennek révén rendkívüli hatalmuk van az emberek és a régiók felett. Cselekvőképességük, ru-

galmasságuk és mindenekelőtt mozgékonyaságuk lehetővé teszi számukra, hogy egész termelési ágakat és piacokat gyorsan és nagyobb erőfeszítés nélkül áthelyezzenek, és ezáltal az egyes országok gazdaságát ellenőrizzék." Így írja le Jeremy Rifkin *Meghalt a munka, éljen a munka* című könyvében az új globális szereplőket és játékszabályait. Mindezt a nemzetközi pénzügyi piacoknak forradalma tette lehetővé, melyre a szélesebb nyilvánosságban alig figyelték fel: ez az átmenet a papírpénzről a virtuális elektronikus pénzre. Ebből jött létre a globális térben az „elektronikus kapitalizmus”. A tőkét az információs társadalomnak ez a forradalma információvá alakította át, mely a másodperc sebességével, bitek formájában, világméretekben átcsoportosítható, és mellyel a hozzá képest régimódi-nak tűnő, térben rögzült nemzetállam a maga valutáris szuverenitásával és központi bankjaival nem sokat tud szembeszegzeni.

A globalizálódásnak az erősen szabályozott nyugat-európai munkaerőpiacokra gyakorolt nyomása a tartós munkanélküliség folyamatos növekedéséhez vezet, ami növeli a társadalombiztosítási rendszerek pénzügyi bizonytalanságát. Ez felerősíti a jóléti állam legitimációs válságát, melynek a szolidaritást gyengítő hatása messze túlnyúlik a munkavállalói rétegen, és mindenekelőtt a szociálisan leggyengébbeket terheli. Amit a kommunizmussal folytatott verseny idején el tudtak fogadni mint a nyugati társadalmak belső stabilitásába történő társadalmi beruházást, arra ma egyre inkább mint felesleges költségtényezőre tekintenek.

A nemzetgazdaság globalizálódásával annak nemzeti alapjai felbomlanak. Robert Reich, aki korábban a közgazdaságtan professzora volt a Harvardon, majd az USA munkaügyi minisztere lett, a hagyományos felfogást így írja le: „mi mind ugyanabban a nemzetgazdaságnak nevezett csónakban evezünk. Természetesen ebben a csónakban vagy hajóban különféle jövedelemkategóriák léteznek – vannak utasok, akik tágas, egyszemélyes kabinokban laknak, míg mások a fedélközben szoronganak – mégis mindannyian ugyanabban az irányban haladunk. A legszegényebbek és a leggazdagabbak, és mindenki, aki köztük található, örül a virágzó gazdaság jótéteményeinek, mint ahogy szenved a nemzetgazdasági kudarcok következményeitől. A metafora átvihető más csónakokra: a japánra, a németre, a dél-koreaira és a világ bármely más nemzetgazdaságára... Ennek az elképzelésnek a világossága és közérthetősége az egyedüli erénye. A baj az, hogy egy szó sem igaz belőle.” Az egyes országok lakossága a globalizmus korában már nem ugyanabban a „nemzeti csónakban” ül.

A nyugati társadalmak gazdasági értelemben felbomlanak egy globalizált, nemzetközi részre, mely termelékeny, kreatív, jól fizetett és mobil, ő tehát a globalizáció nyertese; és egy nemzeti részre, mely a globális telephelyi versenyben egyre inkább lemarad, és végül eljut a tartós munkanélküliség és az igazi szegénység állapotába. Az USA-ban a munkabér-jövedelmek deflálódásának következményei manapság válnak láthatóvá a reálbércsökkenés, a szociális rendszerek leépülése, a kevés számú munkahelyért folytatott éleződő verseny formájában.

A nemzeti rész a maga modernizációs veszteségével a jobboldali populista és radikális pártok választói potenciálját erősíti. A globalizáció eme válságjelenségeinek a megemésztésére a nyugati társadalmak nincsenek felkészülve. Egy példa: Németország foglalkoztatási válsága a maga tartós munkanélküliségével. A szociális segély, me-

lyet a teljes foglalkoztatást biztosító társadalomban egyedi esetként jelentkező szegénység kezelésére mint végső eszközt gondoltak el, időközben a tartós munkanélküliek millióinak alapbiztosításává vált, mely a városok és községek költségvetését a romba döntéssel fenyegeti.

VI. A társadalmi egyetértésnek ezt a kopását az individualizálódás csak felerősíti. Közvetlen következménye ez a teljes foglalkoztatás ötvenes évektől a hetvenes évekig terjedő időszakának. A „szociáldemokrácia évszázada” az oktatási reform és az alkalmazotti rétegek növekvő anyagi jóléte révén lehetővé tette a munkásgyerekek tömegei számára az új középrétegekbe való felemelkedést. E növekvő jövedelmű középrétegek pedig a progresszív adórendszeren keresztül a konszenzusra épülő jóléti állam fő pénzügyi támaszaivá váltak. Hogy ugyanakkor például Németországban 80 százalékos részesedésükkel ők a jóléti állam szolgáltatásainak – oktatás, betegbiztosítás, nyugdíj stb. – a fő haszonélvezői is, azt gyakran figyelmen kívül hagyják.

Míg a munkára alapozott klasszikus kapitalista társadalomban a szolidaritás a munkavállalók körében naponta megtapasztalt szükségyszerűség volt, addig ez egy egyre individualizálódó középosztályi társadalomban már nem magától értetődő. A szolidaritás elemi, társadalmilag széles körben elterjedt alapértékének, és a terhek ebből következő társadalmi elosztásának a felmondása fenyeget. Ha a jóléti államot a középrétegek csak mint terheket kirovó, mint adóztató államot érzékelik, nem pedig mint a modern tömegtársadalmat egybentartó intézményt, akkor a jóléti állam legitimitása, és ezzel léte kerül veszélybe.

VII. Nyugat-Európa nem szenved sem kulturális öregkori szklerózisban, sem úgynevezett „túlbiztosítási mentalitásban”, amivel pedig gyakran vádolják. Ha valami baja van Európának, az inkább féltékenysége és jövőképhiánya. Vonatkozik ez a nyugat-európai demokratikus baloldalra is, mely szellemileg, és különösen érzelmileg csak nagyon nehezen tud szakítani az 1989. évi nagy fordulatot megelőző korszakkal. A nyugat-európai mintájú „szociális kapitalizmus” újragondolása és a kontinens összefogása aligha valósulhat meg konfliktusok nélkül, de a jövő központi problémáját, mely egyszerre termelési és elosztási probléma, nem lehet megkerülni. Hogy e történelmi kihívásnak hogyan tudunk megfelelni, azon Európa jövőjének békéje múlik.

A demokratikus baloldal valamennyi nyugat-európai országban tanácstalanul áll szemben a globalizálódás és individualizálódás kihívásával. Ellenzékben védi a szociális vívmányokat, ahol pedig kormányon van, ott az államháztartás, a nyugdíj- és betegpénztárak pénzügyi válsága miatt szükségessé vált kiigazításokat (értsd: a szociális juttatások leépítését) neki magának kell elvégeznie.

A társadalmi változások a múltban a baloldaliak számára politikai beállítottságuktól függően reformot vagy forradalmat jelentettek. A baloldal a politikai viszonyokat úgy akarta átalakítani, hogy a munkavállalók többsége egyformán szólhasson bele a politikába, egyformán részesedjen az anyagi jólétből, az oktatásból, a társadalombiztosításból. Egész történetét ez a harc határozta meg. Hogyan de-

finiálja ma magát a baloldal, ha múltbeli sikereit nagyrészt a jóléti államnak köszönhetné, és ha a globalizálódás e jóléti állam felszámolásával fenyeget? Kizárólag defenzíven? Nem inkább a társadalmi változások egy új, baloldali definíciójára lenne szükség? Nem az-e a demokratikus baloldal feladata, hogy azt a kérdést vessen fel, hogy mi tartja össze, mi védi meg a posztindusztriális társadalmat a széttöredezéستől, a szolidaritás felbomlásától?

Ám nemcsak a baloldalnak kell a társadalmi változást újragondolnia. Ennek okai is az európai történelemben keresendők. 1945-ig (Kelet-Európában 1989-ig) a társadalmi változások nemzedékenként legalább egy háborúban, polgárháborúban, valutareformban, kitelepítésben, forradalomban, ellenforradalomban öltöttek testet. Az európai történelemben először tűnik úgy, hogy a társadalmi változásoknak ez a brutális, irracionális, pusztító válfaja – remélhetőleg véglegesen – a múlté. A nyugat-európaiak most az előtt a feladat előtt állnak, hogy a társadalmi változásoknak egy új, civilizált, egyszersmind demokratikus formáját alakítsák ki, mely radikális társadalmi változásokat tesz lehetővé a demokratikus alkotmány keretein belül, vagyis nem rombolja le a demokratikus rendszert magát, és annak alapértékeit. Az USA és Nagy-Britannia sok tapasztalatot szerzett az effajta „intézményi forradalmakról”. Intézményi berendezkedésük és értékrendszerük elég rugalmas ahhoz, hogy radikális változások se vezessenek rendszerválsághoz, vagy a rendszer bukásához. És még a kelet-európai demokráciák, sőt maga Oroszország is tetemes, szinte a csodával határos demokratikus rugalmasságról tesz tanúbizonyságot a jelenlegi politikai és társadalmi átalakulásban. Nyugat-Európa ezzel szemben még csak most keresi viszonyát a társadalmi változásokhoz. A szolidaritás, az integráció és a demokratikus konszenzus újraértékelése nélkül ez a feladat aligha megvalósítható.

VIII.

Jóval a kapitalizmus kommunizmus feletti győzelme és évekkel Maggie Thatcher és Ronald Reagan színrelépése előtt egy sokkal mélyrehatóbb forradalom is végbement, mely kapitalizmusnak és szocializmusnak egyaránt megmutatta a korlátait, és hozzájárult eget-földet ostromló utópiáik bukásához: felismertük, hogy a Föld mint ökoszisztéma és a természeti erőforrások nem végtelenek. Az ökológia századunk hetvenes éveinek elején tört be a modernitás derülátó haladástudatába, és átrendezte alapvető értékeinket. Bizonyossággá vált, hogy a modern globális ipari társadalom, éppúgy, mint az elmaradottság és a népességnövekedés, veszélyezteti az ökoszisztémát. Nem lehetséges sem a kommunista „szabadság birodalma”, mely a mindenki számára elérhető anyagi bőségen alapulna, de a kapitalista fogyasztói társadalom sem képes korlátlan jólétet biztosítani mindenki számára. Az ökológiai határok felismerése arra kényszerít, hogy búcsút mondjunk a modernitás Eldorádójának.

A baloldal máig nem volt képes feldolgozni haladás-optimizmusának ökológiai válságát, még ha a korábbiánál jobban figyelt is a természetre. A növekedésfüggő szociálpolitika, ugyanúgy mint régen, ma is meglehetősen közbönsően áll szemben a növekedésellenes környezetvédelmi politikával, még ha időközben tettünk is kísérleteket a kettő összekapcsolására egy ökológiai gazdaságpolitikában.

Mindazonáltal egyelőre nem került sor valódi áttörésre. És ugyanígy létezett és létezik a növekedésfüggő szociálpolitika mellett egy Nyugat-Európát, az USA-t és Japánt privilegizáló világgazdasági rend, mely világunk életésélyeit jelentős mértékben a Nyugat gazdagjainak javára csoportosítja át. Jelenleg ez a „jóléti imperializmus” is felbomlóban van: a nyugati munkaerőpiacok válsága egyben az életésélyeknek a globális gazdaságon belüli újraelosztását is kifejezi. Kelet- és Délkelet-Ázsia, valamint Kelet-Európa már ma vagy holnap, Latin-Amerika a következő évtizedben megszerezheti a munkából, jövedelemből, nyereségből, jóléteből neki járó részt.

IX.

A születő 21. században a gazdaság globalizálódásával az úgynevezett „telephelyi tényezők” és ezzel a társadalmi rendszerek globális versenyre valóssággá válik. A politika a jövőben szinte kizárólag azon múlik, hogy mekkora annak a piacnak a terjedelme, melyet a mindenkori politika szervez. Egy USA vagy EU méretű piac relatív autonómiát élvezhet, saját normákat fogalmazhat meg és érvényesíthet. Egy európai nemzetállam méretű piac azonban ezt a jövőben képtelen lesz megtenni. Az európai nacionalizmus még mindig fennálló háborús fenyegetése mellett ez a másik kényszerítő ok, ami miatt az európai integráció folytatásának nincs alternatívája.

A legfontosabb gazdaság szabályozó eszköz a nemzetállamok pénzügyi fennhatósága volt és marad, de épp ezt a költségvetési elosztási képességet veszélyezteti egyre inkább a globalizálódás. Az állam adófennhatóságát mindinkább a nemzetközi pénzpiacok és a hozzájuk kapcsolódó beruházási döntések befolyásolják, sőt határozzák meg. Már nem a demokratikus választásokon kialakuló többség politikai akarata határozza meg az adók fajtáját és nagyságát, hanem ez a szuverén döntés kell hogy összhangban legyen a globális pénzpiacok szükségleteivel. Ez a Nagy-Britannia és az USA neokonzervatív forradalmából kiinduló fejlődés valósságos versenyfutáshoz vezetett a nemzetállamok között az adócsökkentésben, különösen ami a vállalati adókat illeti. Az alacsony adókulcsok manapság fontos telephely-meghatározó tényezőnek számítanak, bármennyire vézetesek legyenek is társadalmi következményeik. A jóléti államot támogató baloldal számára nem könnyű megbékélni a nemzetállam adókivetési jogának mint gazdasági ösztönzőnek az elvesztésével, mert ezzel a politika demokratikus alakítási lehetőségeinek jelentős része elcsúsz.

A demokratikus jobboldal és baloldal közti nyugat-európai munkamegosztás – a jobboldal feladata a javak megtermelése, a baloldalé annak elosztása – a globalizáció korszakában csődöt mond. Mert először is az egyes országok és gazdasági térségek pozícióját a globális versenyben nem a politikai többség, hanem közvetlenül a nemzeti munkaerőpiacok, az adózási és szociális rendszerek, és ezen keresztül a nemzeti politikák határozzák meg alapvetően. Másodsor a demokratikus jobboldal a globális verseny hatására egyre hajlamosabbá válik a jóléti államot kizárólag költségként szemlélni, és fokról fokra megkérdőjelezni. A globalizálódás korszakában a baloldal nemcsak ökológiai, hanem társadalmi okokból is komolyan el kell hogy gondolkozzon a gazdaság termelésének kérdéseiről, ha a jövőben is garantálni kívánja a jóléti államra jellemző elosztást.

X. A nyugat-európai jóléti állam válsága a tartós és növekvő, tömeges munkanélküliségben, tehát foglalkoztatási válságban nyilvánul meg, melynek mind a mai napig nincs meggyőző megoldása. Ez a válság semmi esetre sem az egyes kormányok politikai csődjének kifejezője, mert szinte egyformán megmutatkozik valamennyi nyugati ipari államban. Ez a foglalkoztatási válság strukturális és nem konjunkturális jellegű, és nem korlátozódik bizonyos régiókra. Az 1990-et követő időszakban a Német Szövetségi Köztársaság történelmének legmagasabb foglalkoztatási szintjét érte el tartósan magas munkanélküliség mellett. A munkanélküliség lényegében három, hosszú távon ható tényező következménye: a termelékenység forradalmáé, a női egyenjogúságé, továbbá új piacok és telephelyek megjelenéséé.

A termelékenységi forradalom hatására a munkát egyre inkább a technika váltja fel, vagyis nemcsak arról van szó, hogy a gazdasági fellendülés már régen eloldódott a munkaerőpiactól, hanem hogy időközben fellendülés és munkanélküliség fordított kapcsolatra lépett egymással. A munkavállalók feleslegessé tétele a termelékenység állandó növelése révén a nemzetközi versenyképesség és a gazdasági siker előfeltételévé vált. Ez a negatív kapcsolat a gazdasági fellendülés időszakában letompítotva érvényesül, a hanyatlás időszakában azonban tartós strukturális hatásokat fejez ki.

A nemek közti egyenlőség növekedésével a de facto férfifoglalkoztatási monopólium a múlté lesz. Még ha továbbra is az alacsonyan képzett nők viselik Németországban a konjunkturális és strukturális törések fő terhet, a nemek közti egyenlőtlenség felszámolása visszafordíthatatlannak látszik. A munkahelyek iránti kereslet ezáltal tetemesen nőtt, és ez így is marad.

Hasonlóképpen erősödik a munkahelyek exportja külső piacokra, telephelyekre. A telephelyválasztásról szóló német vitában sokat beszélnek túl magas bérekről, túl drága szociális juttatásokról, túl szigorú környezetvédelmi előírásokról, ugyanakkor alig motyognak valamit a valutaárfolyamról, sőt a szélesebb közvélemény büszkén tekint a stabil és erős német márkára. Pedig mindenekelőtt a valutaárfolyam (különösen az alacsony dollárárfolyam) az, ami a piacokhoz közelkerülést mellett a német ipart külföldi beruházások formájában más országokba csoportosítja át. Az utóbbi években a szövetségi köztársaságban az alkalmazottak reálbére jelentősen csökkent, nagymértékben enyhültek a környezetvédelmi előírások, évente csökkennek a szociális transferek, és mégsem áll le a munkahelyek külföldre áramlása. Még ha ez a végzetes szociális leépülés tovább tart is, a fenti okok miatt nem lesz jelentős irányváltás a munkahelyek és a tőke országok közti áramlásában. Így a szövetségi köztársaság, legalábbis bizonyos szektorokban, olcsó bérű országnak fog számítani, mint ahogy az USA már napjainkban is az. Ennek veszedelmes következményei lehetnek a társadalmi kohézióra nézve, ezért sem beszél nyíltan erről egyetlen szakszervezeti funkcionárius sem.

XI. Nyugat-Európa foglalkoztatási válsága mögött egy termelési probléma húzódik meg. Nyugat-Európa majdhogynem három évtizede a

termelés és ezzel a munkahelyek egy jelentős hányadát – elektronika, szórakoztató elektronika, távközlés stb. – más gazdasági térségeknél adja át. Ezen munkahelyek elvesztése nem tulajdonítható sem a magas költségeknek, sem valamely állampolgári vagy környezetvédelmi kezdeményezésnek, hanem kizárólag a mi gazdaságunk házi-sütemény innovációs és modernizációs gyengeségének az eredménye. Itt kell megemlíteni a német bank- és pénzügyi rendszert, azt a szinte „zárt alakzatot”, mely a német nagybankok és iparvállalatok között létrejött. Ennek legkirívóbb példája a német energiagazdálkodás a maga túlhaladott és sürgős modernizálásra szoruló struktúrájával, politikailag bebiztosított területi monopóliumával, monopolyerességével, műszaki és ökológiai megújulásképtelenségével.

Európának fel kell készülnie a 21. század radikális szerkezetváltására, mely a holnap és a holnapután globális piacait meghatározza majd, nevezetesen a környezetkímélő ipari társadalom eljövételére. A kommunikációs technológiák mellett az energia-, közlekedési és adórendszer alapvető reformja fogja az ipari társadalom ökológiai átalakítását segíteni. Európának megvan rá az esélye, hogy ökológiai szerkezetváltást hajtson végre, és ezáltal olyan technológiákat, szolgáltatásokat, infrastruktúrát és termékeket kínálhasson, melyekre holnap világszerte kereslet mutatkozik majd. Egy új ökológiai *Gründerzeit* beköszöntében keresendő a foglalkoztatási válság megoldása is.

XII. Mindenesetre a tömeges munkanélküliség elleni küzdelem nem vezethet eredményre pusztán a termelés és szolgáltatások optimalizálása, az infrastruktúra ökológiai megújítása révén, bármennyire fontosak legyenek is ezek. Milyen más lehetőségek vannak egy modern, demokratikus társadalomnak – melyet a munka szűkössé válása fenyeget –, hogy legyőzze a munkanélküliség rémét? Az angolszász kapitalizmus teljes mértékben ennek a szerkezeti problémának az individualizálása mellett döntött. Ennek az lett a következménye, hogy az egyre szűkösebbé váló munka- és képzési lehetőségek miatt éleződő verseny nemcsak a munkanélküliek „ipari tartalékserégének” és a létminimum alatt fizetett munkavállalók létszámának a növekedéséhez vezet, hanem általános társadalmi leértékelődést, a bérek deflálódását, a munkafeltételek romlását, a szociális és környezetvédelmi normák fellazulását, és ezáltal a társadalom gyorsuló felbomlását hozza magával.

Ennek alternatívája, hogy megpróbálunk szociális, ezáltal a társadalom kohézióját fenntartó választ adni a munkalehetőségek egyre szűkösebb kínálatára. Az átlagos munkahét, munkaév, munkával töltött életszakasz rövidítése a legkézenfekvőbb megoldás. Ez azonban a belátható jövőben a termelékenységi forradalommal vívott küzdelemben alulmarad. Miért? Először is mert a felnőttek túlnyomó többsége számára a munkának mint alapvető életcélnak, mint a társadalom életébe való bekapcsolódás eszközeként, mint jövedelmi forrásnak nincs alternatívája. A szabadidő társadalmi csupán származékos kiegészítő, bár kétségkívül egyre fontosabb része a munka világának, de nem alternatívája. Másodszor a heti és éves munkaidő további csökkentése, ha azt akarjuk, hogy gyors eredményeket hozzon a munkanélküliség leküzdésében, a bérek további csökkenésével kell hogy járjon.

Ám ekkor mind többen menekülnek az árnyékgazdaságba, és ez újfent növeli a társadalombiztosítási rendszer terheltségét.

A munkával töltött életszakasz további rövidítése azzal fenyeget, hogy egy már érezhető nemzedéki konfliktus csapdájába szorulunk, mert a korpiramis drámai gyorsaságú megfordulása, melyet az öregek számának a fiatalokéhoz viszonyított növekedése okoz, a gazdag nyugat-európai társadalmakban gyakorlatilag a feje tetejére állítja a fiatalok és az öregek, a jövő és a múlt közti viszonyokat. Ha ma Németországban az emberek ötvenévesen már forgalomképtelenek a munkaerőpiacon, ezért korai nyugdíjazásukra kerül sor, vagyis 72–79 év közötti átlagos várható élettartammal számolva, több mint húsz évet járadékosként vagy nyugdíjasként töltenek el, akkor ez nemcsak az állami nyugdíjpenztárak számára jelent finanszírozási problémát, hanem a nem is túl távoli jövőben komoly generációs konfliktusok árnyékát vetíti előre. Már napjainkban is, Németországban kiváltképp tapasztalható az idősebb nemzedék, az egyedülálló, a gyermektelen házaspárok érdekeinek túltengése a fiatalok, a családok, az egyedülálló szülők rovására. A német szociális és adórendszer netó veszteségi tizenkét évi kereszténydemokrata kormányzás után továbbra is a családok és az egyedülálló szülők, ami enyhén szólva botrány, mert az ő hozzájárulásuk a társadalom jövőjéhez alapvető.

A strukturális munkanélküliség elleni harc összes eddig alkalmazott stratégiája tüneti kezelés maradt. Amennyiben a munka társadalmi, amilyenek mi megismertük – némi túlzással – egyre több, ember által végezhető munkát semmisít meg az automaták és gépek foglalkoztatása érdekében, úgy nem kerülhetjük meg a munka- és életvilág, a munkaidő és a szabadidő közti viszonyok alapvető újragondolását.

XIII.

A heti és éves munkaidő további kurtítása csak részben segít, ezért a munkával töltött életszakasz újjászervezésére van szükség a kiképzéstől a nyugdíjaskorig, végig az összes fokozatokon. Az alábbi alapvető reformokra van szükség:

1. A munka világának és az életvilágnak a múltbeli viszonyát a nyugati ipari társadalmakban a nagyipari gyártás és annak hatalmas szervezetekben, bürokráciákban való összpontosítása uralta. A felnőtt lakosság túlnyomó többsége számára a munkajövedelem eme formájának egyedüli alternatívája a munkanélküliség volt és maradt. Ennek megfelelően a jóléti állam ennek az ipari munkavégző társadalomnak az előírásai szerint szerveződik meg monolitikus, nagy tömbökre felosztott, csekély változatosságot és mozgékonyt mutató szociális, munkaidő- és bérmegállapodási rendszerekké.

A munka világa és az életvilág közti hagyományos viszony, melynek közvetítő, kiegyenlítő, biztonságnyújtó szerepét a jóléti állam és a kollektív tárgyalások résztvevői több lényeges vonatkozásában átvették, abban áll, hogy az emberek többsége élete során ugyanazokon az életrajzi fázisokon megy keresztül, ugyanazok a szükségletei támadnak a jóléti állam intézményei iránt, és azonos életszakaszban – óvodáskorban, iskoláskorban, a szakmai alap- és továbbképző intézményekben, az egyetemen, az aktív életkorban, családalapításkor, a gyerekek felnevelése kapcsán, nyugdíjaskorban, egészen a boldog halálig – ezek az embe-

rek ugyanazokat a teljesítményeket nyújtják, illetve várják el. Az aktív életkorban történő értéktérítés és jövedelemszerzés finanszírozza az öregek, és nem utolsósorban az aktív keresők társadalmi és személyes szükségleteit kielégítő szolgáltatásokat.

A munka világa és az életvilág, a munkaidő és szabadidő jövőbeni viszonya az individualizálódás, a globalizálódás és a technológiai váltás nyomán eloldódik ezektől a merev életrajzi folyamatoktól, és a politikának, illetve a szociális partnereknek a sokrétűbbé váló élettervekre és szakmai karrierre új jóléti állami választ kell találniuk. Ez az új jóléti állami alkotmány inkább egy háló jellegű kell hogy öltse (nem a társadalmilag gyengék felfogására szolgáló szociális háló értelmében), mely a különböző foglalkozásokba és tevékenységekbe való be-, ki- és átszállást, a teljes és részmunkaidős foglalkoztatást, munkát és szabadidőt, családot és továbbképzést, önálló és alkalmazotti munkát, nyugdíjaséletet és időskori foglalkoztatást egyaránt lehetővé tesz anélkül, hogy ezek bármelyikével valamiféle társadalmi vagy foglalkozásbeli hanyatlás, deklasszálódás képzeje járna.

A 21. század nyugat-európai demokráciájának társadalmi alkotmányát az egyes állampolgár, illetve foglalkoztatott egyén szuverén időfelhasználása fogja jellemezni, ezt szolgálják majd a társadalombiztosítási rendszerek, a kollektív bérmegállapodások, a munkaidő beosztása, az oktatási rendszer. Az ipar a nagyobb rugalmasság iránti igényét meghosszabbított gépidőkkel elégíti ki, ez azonban azonnal felveti azt a sokkal nagyobb horderejű kérdést, hogy mi tartja össze a társadalmi csoportokat, és magát a társadalmat, hiszen a rendszeres hétfégi munka egyfajta kulturális forradalmat jelent a társadalom életében, mégpedig túlnyomóan negatív következményekkel.

Megfogalmaztunk egy olyan törvényszerűséget, miszerint a rugalmasság a szabadidő-felhasználás szuverenitásának rovására nő. Milyen törvénybeli módosításokat, garanciákat tesz ez szükségessé? Mekkora szolidaritási terheket kell a szabadfoglalkozásúaknak és a vállalkozóknak magukra vállalniuk, hogy a társadalmi szimmetria mint a jóléti állam alappillére megmaradjon, és hogyan lehet ezt lefordítani az adórendszer nyelvére?

2. A szabadidő és munkaidő mai megszervezése megköveteli, hogy főleg a férfiak, de egyre inkább a nők is, legtermékenyebb, és a család számára legfontosabb éveiket munkában töltsék, hogy azután mint korai nyugdíjasok esetleg elmenjenek megnézni a piramisokat. Miért nem szervezzük életpályánkat úgy, hogy a részmunkaidős családok férfiak és nők számára lehetővé tegye, hogy idejüket a gyerekeknek és a családnak szenteljék anélkül, hogy ez rontaná karrierlehetőségeiket, hogy mint gyengén teljesítőket leépítsék őket? Miért nincs lehetőség arra, hogy többletmunkával időt halmozunk fel, és/vagy egy bizonyos időre lemondjunk jövedelmünk egy részéről, ennek fejében a munkán kívül más dolgokkal is foglalkozhassunk anélkül, hogy a munka világából teljesen ki kellene szállnunk? A valódi részmunkaidős három dolgot feltételez: nem szabad a vállalatban belül, illetve társadalmilag alacsony presztízsű munkahelyeken alkalmazni, melyek egy általános leépítés idején elsőként szűnnek meg; másodszor ugyanolyan képesítési követelményekkel és jövedelemtermelő képességgel kell hogy rendelkezzenek, mint a teljes munkaidős állások; csupán a bér- és a szociális juttatások lehetnek esetükben alacsonyabbak, lévén hogy a munkaidő rövidebb. Harmadszor ezeket a részmunka-

idős állásokat lehetőleg a hierarchia minden szintjén fel kell kímálni. Ez az értékeknek egy, az eddigiektől eltérő hierarchiáját feltételezi a munkaadók és a munkavállalók részéről.

3. Az oktatási rendszernek kell szerveznie és kielégítenie az időtálló képzettség iránti növekvő szükségleteket, és garantálnia a felnőttek ki- és továbbképzését. Itt a jövő egyik legfontosabb „nyersanyagáról” van szó, nevezetesen a népesség oktatásának és képzésének minőségéről. Mindenki elismeri, hogy az életre szóló szakmák kora lejárt, és általánossá vált a felnőttkori továbbképzés, hacsak nem akar valaki a munkanélküliségbe lesüllyedni. Milyen következtetéseket von le ebből az oktatáspolitikai? Németországban ma mindez az önkormányzati felnőttképzés vagy szociálpolitika címszó alatt fut, és a munkaügyi minisztérium hatáskörébe tartozik. Jelenleg ennek a szektornak komoly szerepet szánunk az államháztartás rendbetételében.

Milyen következményekkel jár a fiatalkori munkanélküliség az oktatáspolitikára nézve? Nyilvánvalóan nem jelentheti az oktatásra és képzésre fordított idő rövidítését. De miért olyan bátortalan az oktatáspolitikai, miért nem dolgoz ki egy új oktatáskonceptiót, mely az oktatást az egyre individualizálódóbb és egyre inkább széteső társadalmakban mint a személyiség központi elemét határozza meg? Az oktatáspolitikai minősége lesz a jövőben az egyik legfontosabb „telephelyi tényező”. Mi következik abból, ha az iskola egyre több olyan, a gyermekekkel és a fiatalokkal kapcsolatos társadalmi feladatot vállal magára, melyeket korábban a család látott el? És miért nem kezelik az oktatáspolitikával szembeni kihívásként a társadalmi dezintegráció jelenségeit, a fokozódó erőszakot és bűnözést, az életszférák áruvá válását?

4. A nyugat-európai társadalmak öregednek, a nyugdíjban töltött idő – különösen Németországban, a korai nyugdíjazások folytán – egyre hosszabb. Ez nemcsak a fiatalabb generációnak jelent egyre nagyobb pénzügyi terhet, de egyben azzal is jár, hogy rengeteg szakmai és élettapasztalat kárba vész. Természetesen ha valaki harminc, negyven vagy még több évet tölt magas termelékenységű munkával, gürcöléssel, nem kell csodálkozni, hogy örül, ha nyugdíjba mehet. De érvényes marad-e ez a jövőben is, amikor a munkában töltött időt egészen másképp szervezik meg, és az aktív korban is lehetőség adódik a munkavégzés megszakítására, pályamódosításra? Egy olyan társadalomban, ahol az öregek száma nő, az öregek eltartása a fiatalok számára egyre nagyobb terhet jelent, vagy az öregek elszegényedéséhez vezet. A harmadik lehetőség a következő: meghosszabbítani az öregek részvételét a gazdasági életben. Miért nincsenek alternatívák a nyugdíjasok számára? Öregeknek szánt munkahelyek csökkenő terheléssel? Átlépés más tevékenységi körbe, ahol a hagyomány átadása, a társadalmi elkötelezettség számít, és a leterheltség kicsi? Hogyan kapcsolható össze mindez a nyugdíjrendszerrel? Éppen itt kellene a nyugdíjrendszer reformját az alapszolgáltatás felé orientálni, mint ahogy manapság a legkülönbözőbb alapszolgáltatási modellek is csak a munka- és szabadidő közti viszony újragondolásával juttathatók érvényre.

5. Az európai jóléti államnak sürgős hatékonysági forradalomra van szüksége ahhoz, hogy jövője legyen, és kell, hogy legyen jövője. De túl ezen, újra kell definiálnia, és reformokba kell átültetnie a szabadság és szolidaritás közti feszült viszonyt. A munkára épülő klasszikus kapitalista

társadalomnak az alkalmazottak millióság igazság-, biztonság-, felemelkedésszükségletére adott válasza a társadalombiztosítás volt. A nyugat-európai középosztályra épülő társadalmak negyvenévi béke után mindennek nevezhető, csak szegénynek nem, ha a magánvagyonot vagy a jövedelmeket tekintjük. Az igaz, hogy a nyolcvanas évek óta az olló az alkalmazottak és az önállók jövedelme között Nyugat-Európában is szélesre nyílt, bár ez még mindig nem hasonlítható össze az USA-éval. És ugyanennyire igaz, hogy a reálbérek az utóbbi években csökkentek, továbbá a tömeges munkanélküliség és a valódi szegénység a gazdag társadalmakban is terjed.

A szabadidő és a társadalmi igazságosság közti feszültségekkel terhes viszonyt újra kell szabályozni, hisz' az nem egyszer s mindenkorra adott. A baloldalnak mindenesetre fel kell tennie a kérdést, hogy elavult adópolitikai taktikáival nem ahhoz járul-e hozzá, hogy egy társadalmilag igazságtalan adórendszer nominálisan erősen megadóztassa ugyan a csúcsjövedelmeket, reál értelemben azonban hagyja őket kicsúszni a szolidaritás szorításából, és a fő terhet azok vállára rakja, akik a progresszív sávba fokozatosan belerögződtek. A döntő kérdés, hogy mennyiben képesek a jóléti állam szerkezetei az önszegélyezés segítése révén a kölcsönösséget, a közösségi szellemet, a szolidaritást erősíteni. Ez nem a jóléti állam leépítését, hanem annak szükséges kiegészítését jelenti. A jóléti állam központi magját az indokolt bürokráciakritika ellenére sem lehet felszámolni.

XIV.

Minden jóléti államnak megvan a maga finanszírozási korlátja, és függ a maga pénzbevételeitől. Végső soron azonban azon a felismerésen nyugszik, hogy a társadalmi szolidaritás adja a belső békét, a megbízható gazdasági keretfeltételeket, a politikai stabilitást, és a demokrácia jövőjét. Európa a globalizálódás korszakában sem mondhat le, és nem is kell lemondania demokratikus és gazdasági sikereinek erről a fontos összetevőjéről. Egy jóléti állami rendszerben az elosztási viszonyok a különböző érdekeknek, a konjunktuurális, illetve válsághelyzeteknek megfelelően módosulnak. Mindaddig, amíg a jóléti állam alapfelfogása és főbb szolgáltatásai nem kérdőjeleződnek meg, ebben semmi rossz nincs, mindez hozzátartozik a demokratikus hétköznapokhoz. Azonban a jóléti államot magát megkérdőjelezni Európában, ez már játék a tüzzel.

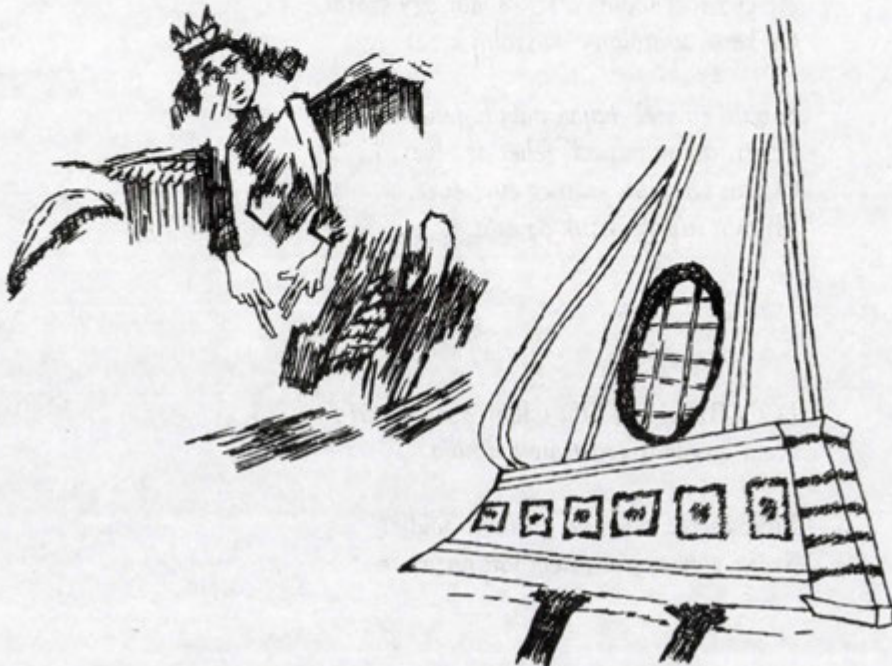
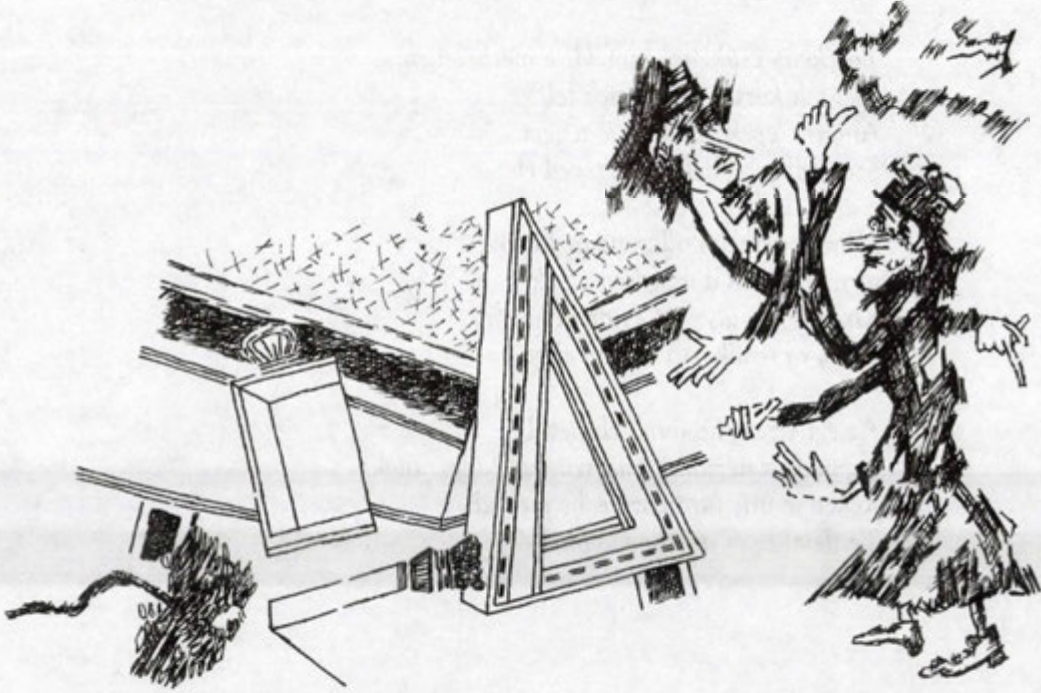
Továbbá szilárdan meg vagyok győződve róla, hogy az európai jóléti állam a globális versenyben nem Európa gyengeségének, hanem épp ellenkezőleg, erősségének és előnyének fog bizonyulni. Egy társadalom integrációs, és ezáltal belső békére való képessége egy mind áttekinthetlenebb világban nagyrabecsült „telephelyi sajátosság”. Ma mindenki hozamokra, piacrésztesedésre, technikai innovációra vadászik, és közben az a veszély fenyeget, hogy elemi társadalmi értékek, melyek a szabad társadalmak kohéziójáért felelnek, veszendőbe mennek. Az elszabadult radikálkapitalizmus ezért a vigyázatlansággért a nem túl távoli jövőben gazdasági értelemben is magas árat fog fizetni. Egy összetartó társadalom, mely minden szabadság, minden hatékonyság, minden mobilitás, minden nyereségközpontúság, minden verseny és különbözőség ellenére nem feledkezik meg sem a „közjavakról” (*öffentliche Güter*), sem a „köz javáról” (*Allgemeinwohl*), hanem a társa-

dalmi integráció és szolidaritás ezen szféráit éppolyan hatékonyan szervezi meg, mint a gazdaságot, nos egy ilyen társadalom demokratikus, szociális, sőt gazdasági értelemben is sikeres lesz, és lehetőségeit a globális piacokon is minden bizonnyal ki tudja majd használni.

A jóléti állam jelenlegi legitimációs válsága nem utolsósorban a gazdag nyugati társadalmak értékviselése. Az olyan „közjavaknak”, mint társadalmi igazságosság, szolidaritás, tehát a szabadság mellett a demokráciák legfontosabb „közjavainak” politikai és kulturális értelemben vett feltárása, a készség, hogy a belső békénkre, a társadalmi szolidaritásra a jövőben is áldozunk, olyan politikai viták

során fog kikristályosodni, melyek nyitják ezeken alapértékek hanyatlását, és ennek következményeit. Az ebből adódó veszéllyel a modern jóléti állam egy megvalósítható, finanszírozható, és ezáltal jövőképes vízióját szegezik szembe. Egy ilyen politikai vitához nyilván olyan demokratikus baloldalra van szükség, mely nem elsősorban program- és érdekvédelemmel foglalkozik, hanem végre ismét felfedezi magában a változtatási kedvet, a szociális és oktatási reformra, sőt általában az össztársadalmi reformra való elhivatottságot.

FORDÍTOTTA VARGA TIBOR



Paul Celan

A KÚTNÁL

Törékeny csuklóm, mondd, e mérhetetlen
éjjel telt korsót hogy emeli fel?
Amerre lépek, ég a perje-tenger.
Szemedben emlék, arra réved el.

Mint vérednek csillag-tükör-folyója,
úgy sorsom is a magányt cipeli.
Kinyílsz, virulsz a folyton változóra.
E nagy csendkorsó vállam élteti.

Az égi vizek, ha mind elsötétül
(egymásra nézünk): megszűnsz? Megszünök?
Rekettye int, furán szivedbe mélyül.
Térdemhez ér az álmodó bürök.

ALUDJ, aludj. A szemem nyitva: nálad.
Korsónk kiittuk mind, esővel volt teli.
Az éj szívet sodor, a szív sodor egy szárat...
De késő, aratólány, kaszálni kései.

Sötétlő éji szél: hajad mily hófehér lett!
Fehér, amim marad, fehér az elvesző.
Ő órát számlál, én meg évre évet.
Mi esőt ittunk. Ittuk az esőt.

LOMBEZÜSTÖD villan, rezgőnyárfa.
Nem lesz már ezüst anyám haja.

Pitypangok, oly zöld Ukrajna földje!
Szőke volt anyám, nem jött haza.

Esőfelhő, késlekedsz a kútnál?
Mindenkiért sír az én anyám.

Arany masnit kötsz, te kerek csillag.
Ólom járta át anyám szívét.

Tölgyfaajtó, sarkadról ki vett le?
Nem jöhet az én gyöngéd anyám.

PÁROSAN

Párosan úsznak a holtak,
és teérted öntik a bort.
A borban, mely teérted ömlik,
úszik a páros, a holt.

Hajukból gyékényt fontak,
már nászukat lengi körül.
Hívd újra a sorsod: e páros
egy-szemébe merülj.

MINDIG MÁS-MÁS KULCCSAL

Mindig más-más kulccsal
nyitsz be a házba, ahol hó
kavarog: az, amit elhallgatsz.
Aszerint, hogy a szem-, hogy a száj-
vagy az orrból bugyog a vér,
mindig más kulcs illik a zárba.

Más-más az a kulcs. S ami bent kavaroghat
a pelyhekkkel, a szó ugyanígy: aszerint, hogy
a szél éppen hova lök, mindig másként áll,
csomósodik össze körötte a hó.

FORDÍTOTTA HALASI ZOLTÁN

A 2000 kulturális ajánlata

A BALTISZTIKÁNAK NEVEZETT
TUDOMÁNYÁG
ELSŐ MAGYAR TERMÉKE,

Bojtár Endre

BEVEZETÉS

A

BALTISZTIKÁBA

A balti kultúra a régiségben

című kötete.

OSIRIS KIADÓ

Lányi András Az olvasó

„E ngem nem felejtettek el – hiszen sohasem ismertek” – így jellemezte magát Késmárki, egy irodalmi folyóirat munkatársa a kilencvenes évek derekán, hozzátéve, hogy ezt persze nem ő, hanem Vajda János mondogatta egykor magáról, de mennyivel inkább illik az ő esetére. A munka, melyet azóta végzett, hogy idegzetét egy szakközépiskola fafejű diákjai végképp kikészítették, ezt szeretne hangoztatni, tökéletesen megfelelt az egyéniségének: naphosszat járta a várost, kéziratokat szállított a szerkesztőség, a szerzők és a nyomda közt, pályázatokat gyártott különféle szűkmarkú alapítványok ízlése szerint, terjesztőkkel és könyvárusokkal veszekedett, akik nem átalítottak a mások lapjaiból többet rendelni, mint abból, amelyet ő képviselt. Sebah, vigasztalta szerkesztőit, akikhez hóna alatt a remittendával beállított, köztudomású, hogy Vajdának sem akadt hétnél több előfizetője, amikor válogatott verseinek kiadatásához kellett prenumeránsokat gyűjteni.

Albérletében több papírdoboznyi cédula várta, hogy újra nekilásson a századvég magyar íróiról vagy tíz esztendeje abbahagyott könyvéhez, melynek leküzdhetetlen módszertani nehézségeiről ismerősei gyakran hallhattak. Csak azt sajnálta, hogy a városból végleg eltűntek a kávéházak, melyek valamelyikének sa-rokaszalánál ő is elfoglalhatná fenntartott helyét az irodalom többi magányos hajótöröttje közt. Igazi kávéházba, állította, már Mándy Iván is csak ifjúkorában járhatott, s nem mindenkiben van meg az ő végte-len jóhiszeműsége, hogy a gyatra kis presszókat föltilizálja. Neki már csak a gyaloglás maradt, jelentette ki, és ügyfeleit is lehetőleg az utcán fogadta, játszóteri padokon, középületek előtt, vagy egy-egy antikváriumban. A járás mozgásban tartja a gondolkodást, magyarázta. Jókora füzetet cipelt magával, abba jegyzte fel, ami éppen az eszébe jutott, anélkül, hogy akár csak meglassította volna a lépteit. Idővel rászokott az utcán olvasásra is, többé nem kellett könyvből felpillantania, amíg az útkereszteződésen a kocsikat kerülgetve áthaladt, gyakorlat kérdése ez is. Könyvekkel teli hátizsák lógott a vállán, hogy mindig a keze ügyében legyen a hangulatához illő olvasmány. A könyvek gyakran cserélődtek, a jegyzetfüzet, mióta ismerem, ugyanaz.

Valamikor a nyolcvanas években állítólag megjelent egy regénye, vagy éppen ellenkezőleg, nem jelentett meg bizonyos, ma már nehezen tisztázható okokból, ami nevének némi ismertséget, sőt tekintélyt kölcsönzött egy időben, bár az is lehet, hogy ő maga terjesztette magáról mindkét változatot. Egyébként nem keltette elégedetlen ember benyomását, életkörülményeiről pedig sosem beszélt, csakis irodalomról.

E gy reggel egyedül találtam a szerkesztőségben – akkoriban már rendszeresen ott aludt –, kezében a reprezentációs célokra tartogatott konyakosüveggel, amelyből mindig meg kellett kínálni, ha arra járt.

Én kéziratot vittem, csak leteszem, magyaráztam, sietnem kell, ő dicsérni kezdte egy frásomat, így azután maradtam. Szívesen olvasnék tőle én is valamit, mondtam hálásan, sajnos az a helyzet, hogy a regényét sem ismerem, amiről annyi szépet hallottam. Ez egy kicsit erős volt, gondoltam, de mindegy. Hogy kitől hallottam. Nem érdekes, feleltem, valakitől, akinek adok a véleményére. De igen, nagyon is érdekelne. Nekem úgy rémlik, próbáltam kitérni, hogy általában jó visszhangja volt, nem? Mármost a megjelenése idején. De hát ez elég régen volt már, kínlódtam. Hol is jelent meg? Folytatásokban hozta egy folyóirat, válaszolta szórakozottan, és meredten bámulni kezdte székem karfáját. De a feléig se jutottak el vele. Azóta a lap is megszűnt. Értem, szóval ezért, bólintottam együttérzően. Dehogy ezért. Ő lépett vissza, nem tehetett mást. Hitetlenkedve néztem rá. Ha akarom, elmeséli, hogy történt, ez most már nem titok. Szabadkozni próbáltam, de elmesélte.

Még csak az első fejezetek jelentek meg, amikor levelet kapott egy ismeretlen tisztelőjétől – így mondta –, akire állítólag nagy hatást tett az írása. Okvetlenül meg akart ismerkedni vele. Ne gondolja, írta, hogy a kíváncsisága pusztán magántermészetű, alakulóban van a Terézvárosi Olvasókör, ő alakítja, dr. Gyenes Ernő. Ez lenne lényegében az első nyilvános összejövetelük, ahol őt bemutatnák az olvasóknak, nagyon készülnek rá, reméli, hogy nem mond nemet.

Tudja, hogy ez nem olyan nagy dolog, szabadkozott Késmárki, de ő igazán nem volt elkényeztetve, ő ettől napokig nem tudott aludni. Arra gondolt, hogy ezt a kis kört – most mindegy, mekkora, legyen csak inkább kicsi – úgyszólván az ő munkássága iránti érdeklődés hozta össze, hiszen az nem valószínű, hogy egy tapasztalt szervező, egy ilyen Gyenes Ernő mindjárt a kezdet kezdetén a maga ízlését akarná ráerőltetni a többiekre, ez igazán rossz politika volna a részéről. De ha csak egyetlen lelkes ember szívfügye is, és a többiek, akiknek még nincs kialakult irodalmi ízlésük, ezt az egyet követve figyeltek fel arra a szerény, de félreismerhetetlenül egyéni hangra, ami itt megszólal, ez ugye, akkor sem csekélység. Elsősorban persze, személy szerint neki fontos. De ha belegondolunk, valami halvány jelét fedezhetjük fel benne annak, hogy a kortárs irodalmat körülvevő süket csend látszólagos, talán csak nem ismerjük eléggé azt a közönségréteget, amelynek még szüksége van valódi irodalomra. Boldogan elégerkezett tehát, el is ment, oda is talált a művelődés otthonába, amely egy csinosan átalakított szuterénlakásban működött. Az ablakok az Eötvös utcára néztek, közvetlenül a járdaszint felett.

A helyiségben, ahová benyitottam, már többen várahoztak, mesélte, de úgy látszik, mégse énrám, mert bár többször is bemutatkoztam, először halkán, azután hangosabban, nem kel tettem vele semmiféle feltűnést. Ezek szerint több program fut párhuzamosan, fordultam bizalmasan egy férfihez, szinte találomra, mert észrevettem, hogy amióta beléptem, a szemé sarkából figyel, bár nem jött közelebb.

– A díszteremben várják – közölte lakonikusan. Ellökte magát a faltól. – Ha akarja, mutatom az utat. – Követtem.

A szűk folyosón, amerre elindultunk, a nyíl a légópince felé mutatott, mi azonban elkanyarodtunk, és egy öntöttvas csigalépcsőn felkapaszkodva hamarosan bálterem nagyságú, rosszul megvilágított helyiségbe jutottunk.

– Ha nem haragszik, felteszek egy kérdést – szólalt meg útközben az ismeretlen, hátra sem fordulva. – Ön szerint Márta őszinte a férjéhez?

Egy pillanatra meglepődtem. Úgy mondta ki regényem hősnőjének a nevét, mintha valami élő személyről volna szó. – Tehát ön is az író-olvasó találkozóra jött – kiáltottam fel örvendezve.

Bevárt. – Nem szívesen válaszol a kérdésekre? – Most mélyen a szemembe nézett.

Siettem biztosítani, hogy éppen ellenkezőleg. – Ebből is látom, hogy készültek a beszélgetésre.

– Szóval?

– Ez egy igazi, jó kérdés. Igen! Mert azt, ugye, nem lehet mondani, hogy ne volna őszinte. Ezért is kellett a férjnek mindent megtudni már az elején.

– Mindent? Akkor miért nyomoz utána? – kérdezte rosszul leplezett izgalommal. – Bizalmatlan?

– Nem a tényekre kíváncsi – jelentettem ki határozottan. – Számomra ez a pár nem volna érdekes, ha titkolnának valamit egymás elől, ami szavakkal elmondható.

– Azért az talán mégse mindegy, hogy a felesége szakított-e a szeretőjével, vagy sem – vetette ellem.

– Ugye? Feltűnt önnek, hogy ezt a kérdést egyelőre nyitva hagytam! Nagyon helyes – lelkesedtem –, legyen csak Márta viselkedése érthetetlen. Ez kiváltja a férj féltékenységét, s nekünk majd meg kell érte küzdenünk, a férjjel együtt, hogy megfejtsük őt.

– Úgy értsem, elhidegülésük nem végleges?

– Nem – ígértem határozottan. – A szenvedélyek szélsőségein mennek keresztül, amíg megértjük, miért kell az asszonynak mégis Vallon Endrét választania.

– Hát őt választja? – döbönt meg kísérom.

– Őt, de a férje sohasem érezte Mártát olyan közel magához, mint amikor belátja, hogy ennek így kell történnie. Örülök, hogy nem gondolt erre – tettem hozzá, látva meglepetését –, épp így akartam.

Valaki a nevemet kiáltotta. – Jöjjön, azt hiszem, már várnak ránk! – A kitért karokkal közeledő kis emberben könnyű volt felismernem Gyenes Ernőt, az olvasókör vezetőjét. A többiek a terem másik végé-

ben összetolt székeken üldögéltek, nem voltak valami sokan, ami azt illeti. Az ócska irodai típusbútorok kiáltó ellentétben álltak a termet borító sötét, díszesen faragott faburkolattal.

Ilyen bevezetés után komoly, meghitt beszélgetésre számítottam. Mekkora kellett csalódnom! Gyenes Ernő szabadkozott, hogy nem sikerült munkámat megszereznie, az éves program összeállítása kötötte le minden energiáját, ez egy ostromlott vár, nekem erről fogalmam se lehet. Legjobb lesz, ha magam mondom el, hogy miről szól a regényem, nem igaz? Azért akadnak itt figyelmes olvasók, fordultam ismeretlen kísérőm felé, akiknek a bírálataira bátran építhetünk. Ekkor vettem észre, hogy eltűnt mellőlem. A többiek alig leplezett türelmetlenséggel hallgatták dadogásomat, fel is adtam hamar. Javasoltam, hogy inkább ők kérdezzenek. Kínos csend támadt. Végül felállt egy nyugdíjas tanárember, és kemény szavakkal a közérthetőséget kérte számon a fiatal frónemedéken. Ehhez volt egy-két hozzászóló is. Később egy háziaszszony kedvenc verseiből szavalt, Gyenes pedig az olvasómozgalom állását ecsetelte. Szerencsére hamarosan szedelőzködni kezdtek, mondván, hogy bezár a büfé. Gyenes erősködött, hogy igyak meg velük én is valami üdítőt, elárulja: sör is lesz. Udvariasan elhárítottam. Inkább azt mondja meg, kértem, hogy jutott eszébe, hogy pont engem hívjanak meg az első összejövetelükre. Őszintén bevallja, mondta, nem tőle indult ki a dolog. Egy itteni kedves tagtársnak támadt ez az ötlete. Aki a végén mégis cserbenhagyta őket, hát tessék, így lehet számítani az emberekre. Nem az, hogy el se jött, mert azt még értené, de itt volt, egy rejtély, hogy hová lett.

Nem fűztem észrevételt a szavaihoz. A közeli presszóba igyekeztem. Hogy csalódtam inkább, vagy pedig mulattam az egészen, erre már nem emlékszem. Támasztottam a pultot – leülni nem akarózt – és egyszer csak ott állt mellettem az én ismeretlen olvasóm.

– Velki – közölte azon a színtelen, elkínzott hangon, melyen a lépcsőházban hősnőm őszinteségét firtatta. Biccintett. – Az imént elmulasztottam a bemutatkozást.

– Mondja, mi értelme volt ennek, hogy idehívt? – szegeztem neki egyenesen a kérdést.

– Igaza van. – Legyintett. – Ezeknek? Őszintén megmondom, csak meg akartam nézni magamnak. – Egy hajtásra kiitta, ami a poharában volt. – Hogy nem találkoztunk-e mi már valahol.

– Nem valószínű – vélekedtem. – Persze, semmi sem kizárt...

– Ez most már nem is érdekes – közölte halkan. – Csak megpróbáltam magam elé képzelni a regénye alapján. De most, hogy alaposabban szemügyre vettem, beláttam, ön nem hasonlíthat Vallon Endrére. – Valami mosolyféle jelent meg az arcán. – Miért is kellene, ugye, hasonlítania rá? Nem kell – nyugtatott meg. – Mint ahogy én sem vagyok geológus.

– Már miért lenne ön geológus? – értetlenkedtem.

– Vagy geográfus! Hogy a Kárpátok hegyláncai között bolyongjak, távol szeretteimtől – emelte meg a hangját. – Hogy a feleségem azt hihesse, elhanyagolom őt, nem?

– Persze, ez világos – helyeseltem zavartan.

– Micsoda? – csapott le rám.

– Vagyis világos, hogy ön nem az...

– Lényegtelen – nézett rám szánakozva. – Csak azt akartam megjegyezni, hogy amikor odáig jutottam az olvasásban, ahol Márta végül mégsem megy el arra az előadásra, amit a férje tart a Földrajzi Társaságban, tudja, ott én egy kicsit magunkra ismertem...

– Vagy úgy! Hát persze – vágtam rá lelkesen. – Felismerte, igaz, hogy mi lehet ez a rokontalan nyelvjárást beszélő ismeretlen néptöredék a Kárpátok völgyében, a különös szokásaival! Ahol a határok hol itt, hol ott húzódnak! Hogy ezzel én a magyarságra célok – halkítottam le a hangomat. – Nem tévedett – biztosítottam. – De nem írhattam nyíltabban erről.

– A politikához nem sokat értek – tért ki Velki óvatosan –, de sejtettem, hogy ez a Földrajzi Társaság valami ürügy lesz.

– A leírásból, azt hiszem, kiderül – szakítottam félbe –, hogy az összejövetel egy magánlakáson zajlik. A Földrajzi Társaság, ezt jól sejtette, beszélő név. A geopolitikai realitásokra utal! Egyébként tudja, hol székel a valóságban a Földrajzi Társaság? Az Andrássy úton – közöltem –, ahol valamikor az ÁVH központja volt! Kezd összeállni a kép, igaz?

De nyomban meg is bántam, hogy egy idegennek így kiadom magam. Velki szerencsére nem erőltette ezt a témát. Ami őt különösen megragadta, mondta, az inkább a szereplők jellemzésével kapcsolatos. Például a szerelmi szál. Igen, a szerelmi szál, ismételte meg, mint akinek megtetszett ez a kifejezés.

– Áruljon el egy műhelytitkot – fordult felém. – Amikor egy ilyen leírás készül, teszem azt, leírja ezt az asszonyt, akkor az író szeme előtt egy konkrét személy lebeg?

– Nézze, nem állítanám, hogy az író szeme előtt bármi is lebeg. Egy ventilátor, néha – próbáltam tréfálkozni.

– Csakhogy ezek egyáltalán nem tipikus vonások – makacszkodott. – Az anyajegy a bal füle mögött. A hanghordozása. A szokásai – ahogyan például reggel felébred. – Várakozással néztem rá. – Tegyük fel, hogy egy másik regényben ugyanezekkel jellemeznék a hősnőt, azt ugye, maga is többnek tartaná különös véletlennél?

– Igen, miért? – kaptam fel a fejem. – Plágiumra gondol?

– Eszem ágában sincs – biztosított. – Csak meg akartam győződni róla, hogy még nem bolondultam meg teljesen.

Amilyen váratlanul jött, úgy is távozott.

Sejtettem, hogy nem utoljára látom, de igyekeztem elfelejteni az egész kínos estét. Azért azt nem állítanám, hogy meglepődtem, amikor néhány nap múlva a házunk előtt bukkant fel, mint ahogy azt sem, hogy örültem neki. Az ablakból vettem észre. A kapualjban tűnt el, nem voltak kétségeim, hogy engem keres. De a csöngetésre hiába vártam, a levélszekrény is üres volt. Egy héttel később azután ott állt megint az ablakom alatt, és merően bámult fölfelé. Amikor megjelentem, riadtan húzódott vissza egy hirdetőszlop mögé. Provokátor! – világosodott meg bennem. Hát erről van szó. Egy közönséges besúgó, akit rám állítottak, de miért? Mindegy miért, igyekeztem jeges nyugalmat erőltetni magamra, számítanom kellett volna erre az eshetőségre. Visszaültem az asztalhoz, folytattam vacsorámat. Pár percig bírtam csak, akkor óvatosan ismét kilestem a függöny mögül. Megkönnyebbültem, hogy már nem áll ott. Viszem ki a konyhába a tálcát, egy árny tűnik el a gangon. Leoltom a villanyt, meglapulok a kredenc mögött. Nem sokáig kellett várakoznom: látom, lassan elsétál az ablak előtt, azután fordul és vissza, egy pillanatra beles – sosem felejttem el a szomorú, űzött tekintetét.

Az ajtóhoz ugrottam, sarkig kitértam.

– Jöjjön be, kérem – szóltam ki tőlem telhető határozott hangon a sötétbe.

Épp az ajtó mellett állt. Egy darabig szólni sem tudott. A falnak dőlt, hogy el ne essen. Igyekeztem kihasználni meglepetését. – Akkor most öntsünk a pohárba tiszta vizet, jó? – mondtam kihívóan. – Nincs semmi szükség ilyen módszerekre. Tessék, mit akar megtudni tőlem? Csak azt ne mondja, hogy az irodalmi érdeklődése vezette ide a körfolyosóra, sötétedés után!

Mindent megmagyaráz, ígérte nyomban, ne gondoljak felőle semmi rosszat.

Kezdjük a közepén. Hogy megjelent, ugye, a következő folytatás. Amelyben Márta férje leveleket talál a felesége fiókjában. Micsoda ócska fogás, már ne is haragudjak. Ő nem szokott kutatni a felesége holmija közt. De most nem tehetett mást. Majd mindjárt megértem. Bizonyosságot akart végre. Nos, nézett rám vészjósloán, talált leveleket. Most akkor árujam el, honnan tudtam, hogy a felesége mást szeret?

Először nem értettem, mit akar, de megmagyarázta. Valljam be végre, ezt követelte tőlem, hogy én az ő történetüket írom. Honnan ismerem a feleségét, támadt rám hirtelen. Járt itt? Mikor járt itt utoljára?

Bevezettem a szobába, vizet itattam vele, leültettem, igyekeztem meggyőzni, micsoda képtelen rögeszme ez. Megingathatatlan volt. Itt minden egybevág. Amit megírtam, és az ő megfigyelései. A fejfájások, a megjegyzések, az elakadó beszélgetéseik, egy önkéntelen védekező mozdulat, amire a feleségénél eddig talán föl sem figyelt, hogy mit jelenthet „a gyengédségében bujkáló szájalom”, igen, így, szó szerint. Még hálásnak is kell lennie, hogy fölnyitottam a szemét. Ne titkolózzak tovább, mert ő mindenre képes. Hogy lehet az, hogy én olvasok a felesége gondolataiban? Pardon, helyesbítettem, olvasni talán mégiscsak ő olvas, és amit elolvasott, azt féltékenységtől felzaklatott képzelete, ha jól értem, összekeveri a valósággal, erről van szó, higgye el nekem.

Közben, bármennyire nyomasztott a látogatása, egy kicsit úgy éreztem magam, mint Mengyelejev, amikor találkozott azzal az ismeretlen elemmel, aminek előre kispekulálta a létezését. Nincs ebben semmi rendkívüli, magyaráztam. Teli van a város szerelmes asszonyokkal, látszik a tekintetükből, ha valaki jól odafigyel, hogy miféle férfiakat szeretnek, a szájuk körüli vonások pedig elárulják, mit szoktak mondani nekik, amikor négy szemközt maradnak, és mit tesznek, amikor rájuk unnak, vagy éppenséggel attól tartanak, hogy már nem szeretik őket eléggé. Csak arról az egyről nem tudhatunk semmi bizonyosat, akit szeretünk, ez tesz bennünket hajlamossá a legképtelenebb feltevésekre. Lehet, hagyta rám nagy sokára, lehet,

hogy ennek így is kell lennie. Mert ő például többé nem képes úgy ránézni a feleségére, hogy ne az én szavaim járnának az eszében, amióta elolvasta azt a részt, ugye, emlékszem, amikor fekszenek a férjével a fűben: hogy mennyire kiábrándítóan és nevetségesnek találja a közeledési kísérleteit, azóta erre gondol. Nem bírta tovább, el kellett hazulról szöknie. Maga sem tudta, hová indul, útközben döntötte el, hogy megkeres, és kiszedi végre az igazságot belőlem, bármi áron. Ki ez a férfi, akivel titokban levelezget a felesége, nekem tudnom kell, kire gondol, miközben mellette fekszik?

Minden tiltakozásom hiábavalónak bizonyult, csak egyre ingerültebb lett, kezdtem félni tőle. Már a felesége is aggódik miatta, közölte szemrehányóan. Faggatja, mi történt velem, hát nem mondhatja el neki. Azt ugye mégse, hogy egy regényből, amit olvas, megértette, hogy az ő házasságuk már soha nem fog rendbe jönni, pedig most nem is gyanakodott, esküszik. Csak mert ott valaki bizonyos levelekre bukkan? Amelyek lehetnének éppenséggel a játékos írói képzelet szüleményei is, erre bárki ezt mondaná. Csak ő nem mondhatja többé, mert ő a szerző instrukcióit követve a saját otthonában bukkant rá a levelek rejtekhelyére, azért ez véletlennek túl erős. De rendben van, ne beszéljünk az én magánügyemről, eresztett meg látogatóm egy démoni kacajt, nevezetesen, hogy mi közöm van nekem az ő feleségéhez, tegyük fel, hogy ez nem rá tartozik, beszéljünk inkább csak arról, ami közvetlenül a hivatásom körébe vág. Beszéljünk egymással mint író az olvasóval. Ezt nem tagadhatom meg tőle. Hogy végződik az én történetem? Legyek szíves, és ezt áruljam el. De beszéljek nyíltan, csak erre kér, ő kibírja.

Nos, kezdtem volna mondani, ennek valóban semmi akadálya, itt van, olvassa el – és csak ekkor hástított belém a rémület. Dehogyan olvassa, dehogyan nincs akadálya! És keresés ürügyén inkább egy hirtelen mozdulattal a szekrénybe rejtettem a következő fejezet korrektúráját, majd különféle iratcsomókat rángattam elő, végül a fejemhez kaptam, hogy én azt bizony már a nyomdába adtam, és rögtönöztem neki egy folytatást, amelyben hőseim tapintatos és mélyértelmű beszélgetésben tesznek kísérletet válságba jutott házasságuk megmentésére.

Alig vártam, hogy végre kívül legyen az ajtón. Kimerülten roskadtam le, de csak egy pillanatra. A következőben már kaptam is magamra a tornacipőmet. Amikor a folyosóra kiléptem, még láttam őt eltűnni a lépcsőfordulóban. A nyomába eredtem.

Eszembe jutott ugyanis, hogy a következő fejezetben Márta férje valami hisztérikus szóváltás után összecsomagol, és elrohan hazulról, az asszony pedig hosszú tépelődés után felhívja Vallon Endrét. Könyörög neki, hogy még egyszer láthassa. És ez meg is történik, még aznap éjjel, mert nem szeretem húzni az időt. A fejezet végén a pirkadat, melynek leírását a korrektúrában magam is gyönyörködve olvastam újra, már egymás karjában találja a szerelmeseket.

Elképzelnem is rossz, mi történik, ha Velki ebben az állapotban, ahogyan nálam megjelent, végigolvassa, és rájön, hogy a történetem kimenetelére nézve végzetes helyzet hasonmását épp azzal állította elő, hogy engem felkeresett. Bármi kitelik tőle, hogyha hazatérve a feleségét valami félreérthető helyzetben találja. Vallon Endrével! – futott végig a hideg a hátamon, miközben magam is, mint egy félbolond loholtam a sötétben egy ismeretlen férfi nyomában. Akkor nekem végem van, gondoltam, életem végéig elborult elmével fogok bolyongani a saját elszabadult történetemben. Mert korántsem értük aggódtam, ezt talán mondanom se kell, hanem magamra kezdtem gyanakodni, vagyis ez a gyanú már azóta fészkelődött bennem, amióta Velki beállított hozzám, hogy visszavonhatatlanul belekeverjen engem is a szívemhez nőtt regény – gondolj bele, első és egyetlen regényem – cselekményébe: a saját történetem történetébe. Tudsz még egyáltalán követni? – szakította félbe magát Késmárki hirtelen.

– Igyekszem – feleltem őszintén –, bár nekem egy kissé homályos.

– Mert kezdenek a szerepek fölcserélődni! – kiáltotta izgatottan. – Az olvasó lett az elbeszélés hőse, aki kisajátítja magának a történetet, és amikor felkeres, hogy számon kérje rajtam a folytatást, a szerző helyét is kijelöli a bonyodalomban.

– Ezt most végképp nem értem – tiltakoztam.

– Majd mindjárt kiderül! Abban a pillanatban én se merem volna megesküdni rá, hogy nem álmodom-e az egészet. Hogy meghalnék-e vagy végre felébrednék, ha elút a villamos, aminek kis híján alászaladtam, csakhogy titokzatos látogatómat szem elől ne veszítsem az útkereszteződésben. Reméltem, megnyugszom majd, ha otthonában mindent változatlanul találunk, és beteges gyanúja – bocsánat, ezúttal az én gyanúm – alaptalannak bizonyul.

Feltevéssem azonban, hogy Velki az én nyomatókos rábeszélésekre egyenesen hazatér, csak félig igazo-

lódott. Otthon ugyanúgy járkált az ablak alatt, mint nálam, és nem mert a házba belépni. Sóhajtozott, to-pogott, kétszer is visszafordult. Sajnáltni kezdtem, és elszégyelltem magam, amiért meglesem. Végül meg-állított egy taxit, azzal elhajtott. Most mit tegyek? Nekem mindenáron meg kellett valahogy győződnöm arról, amihez neki, úgy látszik, nem volt mersze többé.

Becsöngettem tehát. Az asszonyt egyedül találtam. Azt mondtam neki, hogy a férjét keresem. Nem akart beengedni, én pedig zavarba jöttem, hogy ha már idáig eljutottam, mivel férközhetnek a bizalmába. Egyedül tőle tudhattam meg, senki másától, hogy a két történet között – amit a férje képzel, és amit én megírtam – a titokzatos-összeköttetés agyrem csupán, vagy pedig valóban létezik. Figyelmeztettem tehát, hogy a férje épp az imént távozott tőlem, feldúlt állapotban, s nekem jó okom van rá, hogy aggódjam érte. Nem mutatott különösebb meglepetést, de másnap délelőtre találkozót ajánlott.

Késmárki elhallgatott.

– És találkozotok? – sürgettem kíváncsian.

Bólintott. – Igen. A férje csak képzelődött – tette hozzá szórakozottan.

– Hát persze. Te pedig megnyugodtál – kezdtem szedelőzködni, mert már későre járt –, hogy mégsem estél a saját történeted csapdájába.

– De hiszen ez az én történetem – jelentette ki Késmárki –, azért meséltem el. Az enyém és Ő. Annáé, akivel hamarosan egymásba szeretünk. Velki mégiscsak miattam vesztette el a feleségét, pedig soha-sem érezte olyan közel magához, mint amikor regényem hősnőjében felismerni vélte őt. Én pedig miatta vettem vissza a kiadótól a kéziratot. Beláthatod, ez volt a legkevesebb, amivel tartoztam neki. Különben is, csupa ostobaság volt, amit írtam, mielőtt megismertem Annát. El is határoztam, hogy most már az igazságot fogom megírni. Egyszer talán megírom. De az igazság, tudod, roppant bonyolult.

Eről magam is meggyőződhettem nemsokára. Késmárki elbeszélése ugyanis ellenállhatatlan kíváncsiságot ébresztett bennem barátunk ifjúkori töredéke iránt. S miután tüzetesen áttanulmányoztam a korszak folyóirat-irodalmát, nyugodt lelkiismerettel állíthatom: sehol, egyetlen sor sem jelent meg az ő neve alatt.

Miféle történet lehetett, amit nekem ott a szerkesztőségben előadott – ezt később sem sikerült kiszednem belőle. Gunyoros, kétértelmű kijelentésekkel tért ki minden további faggatás elől. Vajon a regényéről akart beszélni? Vagy inkább arról, hogy miért nem írta meg? Mi lehet Késmárki igazi története? Sokat tanakodtunk előlött később a kezelőorvosával, dr. Vallon Endrével is, de nem lettünk okosabbak. Ma pedig már nem volna értelme, hogy kérdezzem őt, mert válaszolna: hosszan és körülményesen, megállíthatatlanul ömlene belőle a szó, közös barátok viselt dolgait elegyítené az előadásba, mintha vele estek volna meg; se vége, se hossza nem lenne ellenőrizhetetlen hivatkozásainak, s a látszólag ép logikával fölépített elbeszélések kimenetele minden alkalommal a kiindulópont képtelenségét tenné nyilvánvalóvá. Végül ráunnék, és feladnám, hogy egy meg nem írt regény olvasójának kiletét földerítsem, vagy eldöntsem, hogy egy történet mikor az igazi.



A 2000 kulturális ajánlata

ARANY KÖZÉP-EURÓPA

A 2000 irodalmi és társadalmi havilap
és az Osiris Kiadó közös sorozata

Szerkeszti Bojtár Endre

Drago Jančar

KAJÁN VÁGYAK

AKI UTOLJÁRA
NEVET

Közép-európai humorantológia

Válogatta BOJTÁR ENDRE

ARANY KÖZÉP-EURÓPA

Tábor Ádám

APEIRÓNIA

∞ donáth péter ∞

*fekete színek szétszakadnak
fehér üvegek összetörnek
de a keretek határt szabnak
(a képek gyászban, fordítva falnak)*

*fekete korongon sivatag rovás
csak szomjat kelt a rövid oázis
középút nincs csak egyik és másik
az irón az apeirónba fut*

*fekete betűkkel írtad a versem
vászonnyi fehér papírlapokra
nem kunst rákenni valami okra
festéket halált – de egész más nyersen*

SZIGLIGET-ENGADINFELSŐ

hatezer lábra túl
emberen időn
tíz-tizenkettő közt
a nagy dél előtt

a szakadék szélén
a tisztáson táncol
heverészik ül tovaszáll

gondolat támad
sír ujjong levert
védekezik elragadja őt

kék eget kémlel
verset költ fent
a fogadóban szerény ebédet

délután erdőt
kerül újságot embert
szellemmel mulatja magát

semmiben minden
átérték felszárnyal
fel felutazik
örökvisszatér

Varga Mátyás

Emlékszel, ahogyan egyik reggelre a szél ajtód elé hordta a friss avart? – „Megellett az ősz” – mondtad, mikor a küszöbön át néhány levél (újszülött állatként) egyszerre tétován és erőszakosan a lábadhoz bukott.

*

Akkor azt szerettem volna, ha idegenné lesz az anyanyelvem. Kerestél nekem egy elhagyott kertmozit. „Azt a falat nézd! – mutatál az omladozó vakolatra. – Csak arról beszélhetsz, hogyan ázik, fagy szét még az emléke is annak, amit itt láttak.” – Ma már tudom, hogy saját testemet adtad ezzel vissza.

*

Mindenki elköltözött. Veszélyes itt lakni. A súlyos csipkefüggönyökből egyenletesen csöpög a víz. Földszaga van a háznak. Megfejthetetlen foltok a padlón. Néhány szög a csupasz falon, képek helye (most ott épebb a tapéta). – „Egy néptelen város küzd bennünk a halandóságért” – mondtad Vencében, amikor siesta idején az összes kávéházat zárva találtuk.

*

Kamaszként láttad azt a sóbányát Lengyelországban, ahol a munkások szobrokat faragtak sóból. Egy templomot. Még a csillárt is sóból. – És te csak álltál akkor ebben a templomban, fáradtan a hosszú gyaloglástól, torkodat, bőrödöt szinte elviselhetetlenül csípte a só. – Jó pár év múlva hallottad aztán, hogy a bányát elárasztotta a víz. – Azóta, ha könnyeket látsz, mindig ezek a szentek jutnak eszedbe, akik a most már örökre láthatatlan formából fokozatosan kioldják magukat.

*

Üres íróasztal lámpafényben. – Később csak a hó világítja be a szótlan-ságot. Az almák bőre egyre ráncosabb lesz. – S míg testedben lassan elmerül a tenyérsúlynyi megbocsátás, sorsodon végigfut egy hajszálrepedés.

G. István László

*

Vigyázz, a csillagok helyén
szempillátlan szemek figyelnek.
Csak menj az utcán (elvihetnek),
csak mondd a szélnek: semmi szél.

Tavasza tél jön, télre tél,
az évszakokkal elvitetnek,
ha belőled csak az pereghet,
amiről senki nem beszél.

Nem lesz utána semmi gyász,
a csillagnak szemvillanás
(senki nem tudja, mért van itt),

ha valami megváltozik.
Az égre! Első, második
lehullt, az égre nézz! Vigyázz!

*

Más is fél, talán, hogy majd ő se félhet.
(Elkövetlen mozdulatokra
omlik rá végképp az a szikla.)
Ami van, az nem csak épp addig élhet,

hanem tovább, mikor nem jó egyébnek
már, csak hogy féljen (azokra
omlik rá végképp az a szikla),
és nem marad hely a másik felének,

ami nem fél, amiben megnyugodni,
csak, mint este, amikor nem tudod ki
dönti le rád megint az éjszakát,

könnyebb. Könnyebb volna-e, ha saját
ágyadon (omlik a szikla) csak át
fordulnál végre, ha tudnál forogni?

*

Ha nem lenne arcom, csak a helyét
láthatná másik arc. Egy arcra nézne,
ami nem láthatná arcnak cserébe –
arcán kívül rejtene mindenét.

Talán megsejtené, hogy elcserélt
egy arcot, és nem kapott arcot érte,
s mert nem lenne, tudná, hogy elcserélte,
s mert más lenne, nem tudná, mit cserélt.

Annyi arcot keresek, annyi arcra
emlékszem, pedig tükörbe se néztem,
pedig magamnak arcot sose kértem.

Arcommal más arcához sosem értem.

*

Halottat is, aki később lesz meztelen,
vigyél halottat is, hogy ragyogjon a bőre,
hagyd ott, hogy bevegje magát a levegőbe,
hogy mire otthagysz, már átlátszó legyen.

Úgy fogsz átnézni rajta, mint az éjjelen
néz át, aki nem tud elkülönülni tőle,
akit kizár a föld, és nincsen temetője,
és szabadon bolyong benne a félelem.

Magáért fénylik, amit elfelejtenek.
Ahol hiányzik, ott lobog fehér ruhája –
mert minden elborul, de csak egy éjszakára

ébred rá, hogy miért nem ébredhet magára.

Csengery Kristóf

GYERTYA

Bár lángom felfelé tör,
létemben mind mélyebbre váj.
A koppantó ha rámkopog,
füstcsíkká lesz a fénykör.
Akkor dermedt viasz vagyok,
álmatlan álmú lélek:
fel nem fénylek, el nem fogyok.
Ébresztenek – elégek.
A két halál egymásba fáj.

SZÉLJEGYZET AZ ANTONIONI- TENISZJÁTSMÁHOZ

A hallgatást: azt kellene sorokba
rendezni, ritmizálni, rímelő
némaságok közt válogatva – volna
dallamvonal a csendben, volna nő-

meg hímrím. És a műfajok! A nemlét
lány lüktetése: szapphikum, szonett,
hallatlan balladák... A disztichon: két
fél pár titok, közte diszkrét szünet.

A Hangtalan feloldaná a nyers
Megszólalást, az Egy nem válna ketté.
Volnánk malom, forogna benn a vers,

s tudván, hogy nincs a kő között magunk,
örökmozgóként csillag-leheletté
őrölnénk – önmagunkkal, önmagunk.

SUB SPECIE AETERNITATIS

(Etűd Baudelaire témája nyomán)

Uralkodik, bár
 nincsen. Maradnál:
 indulni kényszerít.
 Botorkálsz, fényjel
 segít: vezényel,
 állj meg. Jó lenned itt:
 küld oda. Ott vagy:
 megűlni nem hagy,
 továbbterel. Akit

kedvelsz, kinyitja:
 riadva vissza,
 tekergő férgeket
 látsz benne. Lennél
 magadban: „ennél
 – súgja – több kell neked.”
 Munkádhoz futsz. Nem
 tűr nyugtot ott sem:
 kiszáradt életed

mutatja. Fekszel
 végűl, hűlt testtel,
 visz, ringat a ladik:
 ébreszt – kezdű újra,
 más létbe bújva!
 Ama végsű napig
 nem szabadulsz már
 köreiből: bár
 nincsen – uralkodik.

MEGTARTJUK, DACBÓL

A rács mögé zárt állatokban is
kicsfrázik a neurózis. Láttuk
a kengurut: kertnyi, tágas teréből
nem használt mást – egyetlen kurta ösvény
porát kapálta mániákusan,
azon ugrált fel és alá, oda
és vissza. Lázadás ez, s ugyanígy
élünk mi is: a tér, ha behatárolt,
legyen bár óriási, soha többé
nem vonz, nem kell. Egy apró szegletét
választjuk, megátkozván, mint az Úr,
csak épp megtartjuk, dacból. Ha te rabbá
teszel, hát én ketrecben tákolok
ketrecet önmagamnak, és a belső
ketrecben egy újabbat – így leszek
szabad.

Robert Walser Kleist Thunban

Kleist Thun mellett talált magának szállást, az Aare egyik szigetén, egy falusi házban. A szigetre minden valószínűség szerint egy kicsi kis fahídon kelhetett át. Nem mintha ezt ma már bárki is pontosan tudhatná, hiszen azóta több mint száz év telt el. Én mindenesetre így képzelem. És miután átkelt azon a kis hídon, amely legfeljebb tíz méter hosszú lehetett, több semmiképpen, feltehetőleg meghúzta a csengő zsinórját. A csöngetésre aztán gyékfürgeséggel siklott le valaki a lépcsőn, hogy megnézzze, ki az. „Van kiadó szobájuk?” Hogy rövid legyen: volt. Méghozzá mindjárt három is. Ráadásul elképesztően keveset kértek érte. Kleistre, aki azonnal beköltözött, teljes kényelem várt. „Egy búbajos kis *bernermejsi* vezeti a háztartásomat.” Értsd: egy Bern-vidéki leány. Közelebről: a sziget túlvégén lakó halász egyik lánya. Ez idő szerint három dolog lebeg Kleist szeme előtt: hogy legyen egy gyereke, hogy egy gyönyörű költemény kerüljön ki a keze alól, és hogy véghez vigyen egy nagy tettet. Mindazonáltal nincs teljesen rendben. A betegség rémével viaskodik. „Mi van velem? Mi bajom lehet? Ördög tudja. Hiszen olyan jó itt.”

Költ, természetesen. Időnként a postakocsival átruccan Bernbe, hogy irodalomértő barátainak fölolvassa, amit már úgy-amennyire formába öntött. Kell-e mondani, mindenki agyba-főbe dicséri. De azért félnek is tőle egy kicsit. Van benne valami ijesztően idegen. Hozzáfog *Az eltört korsó*hoz. Kétségek rohanják meg. Mi értelme ennek az egésznek? Időközben kitört a tavasz. Thun határában virágba borulnak a mezők, zúg, zümmög, bódító illatot áraszt minden, az egész természet lázasan sűrög, és még lázasabban henyel, és olyan meleg van a napon, hogy meg lehet bolondulni tőle. Újra meg újra nekiveselkedik az írásnak, de most cserbenhagyja a múzsa. Verssorok helyett csak bénító hóhullámok kergetik egymást a fejében, valahányszor az íróasztalához ül. Szitkokra fakad, átkozza a poétamesterséget. Eredetileg azzal a szándékkal jött Svájcba, hogy birtokot vásárol valahol. És hogy földet művel hátralevő életében. Kleist mint paraszt. Derék, igazán derék. Potsdamban könnyen merül az ember efféle ábrándokba. A költőknél meg amúgy is hamar megy az ilyesmi. Ők aztán egykettőre ki tudnak találni maguknak bármit. Sokat mélázik, az ablaknál ülve.

Mint most is, délelőtt, mondjuk, úgy tíz óra tájban. Szörnyen egyedül érzi magát. Ha valaki szólna hozzá! Igen, de ki? Ha valaki megsimogatná! Jó, és aztán? Egy test kéne, gondolja. Egy test!! Mire? Ott terül el előtte a tó, a fehér fátyolruhás, a ködbe vesző. Körbevéve a hegyek varázsos kulisszáival. Az ember elvakul a szépség e kvintesszenciája láttán. És mindjárt szorongani is kezd. A part menti táj valóságos édenkert. Párában fürdő teraszok, vadvirágok alázuhogó tarka füzére. De mintha nem is a földön vibrálna és remegne mindez, hanem magában a kéklő levegőégben. Boldog és álmos madarak. Egészen belebágyadtak a nagy napsütésbe, a nagy fényességbe. Alig hangicsálnak. Kleist csak néz, néz, a könyökére támasztva állát. Szeretne elfeledkezni magáról. Az otthon képe dereng föl előtte, hazai tájak a messzi északon. Most tisztán látja az anyja arcát. Hallja, ahogy szól, ahogy beszél hozzá, mint rég, mint valamikor. A fenébe is! Kleist felpattan, le a lépcsőn, ki a házból. A kert végében csónakba száll, és beeez a tó közepére. Egyetlen, véget nem érő, tüzes csóközönként égeti arcát a nap. Szellő se rezdul. Jóformán sehol semmi mozgás. A hegyek akárha papírmaséból lennének: egy ügyeskező díszletfestő alkotásai. Vagy: mintha egy gigantikus emlékkönyv volna az egész vidék. És egy műkedvelő rajzolta volna bele, az egyik üres lapra, finom érzékkel, ezeket az eszményi hegyeket, emlékül az album gazdájának, egy hölgynek, még

Robert Walser (1878–1956) svájci író, költő. A fordítás a szerző válogatott elbeszéléseinek *Prosa* (Suhrkamp Verlag: Frankfurt/M, 1978) címmel megjelent kötete alapján készült.

egy megindítóan bájos versikét is mellékelve hozzá. Az emlékkönyv egyébiránt halványzöld papírba van bekötve. Abba, semmi kétség. Hisz' a partot övező előhegyek, a vak is látja, csakugyan zöldek. Ahol és amennyire kell. Mert közbe-közbe azért szürkéllnek is. És mind-mind olyan magasak. Olyan bambulatosan szépek. Olyan puha kontúrokkal sejlők. Az emberből csak úgy bugyog föl az elragadtatás. Kleist levetkőzik, és becsobban a vízbe. Milyen jó ez. Határtalanul. Szeli a szűzi vizet. Nők nevetgélnek a parton, hallja. A zöldeskék víztükrön lomhán imbolyog a csónak. Az egész természet nem más, mint egyetlen nagy szerelmes ölelés. Micsoda végtelen gyönyörűség. Micsoda kimondhatatlan fájdalom.

Időnként, főleg szép esteiken, Kleistnek az az érzése, mintha ez itt a világ vége lenne, s az Alpok, megmászhatatlan csúcaival, már a mennyei Paradicsom kapuja. Ilyenkor nyugtalanság lesz úrrá rajta. Idegesen járkál föl és alá. Amíg ő a sziget zsebkendőnyi földjét rója, a mejcsi tereget. Sárga fény csillog a bokrok levelei közt. Azokra teríti a lány a mosott ruhákat. Muzsikáló fény, bágyasztóan szép, lázbeteg melódia. A havasok arca is oly halavány. Egyáltalán: mindenben valami végletekig fokozott, érint-hetetlen szépség honol. A hattyúk – e túlcorduló természeti szépségtől és az alkonyi fénytől megbűvölten – szinte delejes álomban ringanak a nádas tükrén. A levegő enervál. Kleist szeme előtt vérpanoráma leng el. Egy brutális háború. Ez az, amire most mindennél jobban vágyik. Ha ott lehetne. Ott, ahol a legádázabb csata dúl! De így – nyomorultnak, fölöslegesnek érzi magát.

Sétára indul. Kész neveltség, gondolja, hogy épp neki nincs semmi dolga ezen a földön, hogy a nagy feladat épp őt kerüli el. Sehol semmi leküzdendő akadály, amit félretaszíthatna, amit elhengeríthetne az útból. Miért? Miféle fátum ez? Érti, ahogy felbuzognak benne a nedvek, ahogy felsajog benne a tettvágy. Már valósággal mindene viszket belül, lelkileg úgy ki van éhezve a fizikai megerőltetésre. Az emelkedőn kaptat, föl a várhegyre. Az utat magas, szürke, nyers kőből rakott ódor fal szegélyezi. Tetejéről, a már morzalékos kövek közül, kúszik lefelé a burjánzó, mohó borostyán. A domboldalon házak, az ablakokban alkonyfény csillámlik. Kleist ahhoz a kecses kis pavilonhoz igyekszik, ami ott fönt a tetőn, a sziklák peremén áll. Ott leül, átadja lelkét az elébe táruló ragyogó-szentséges-csöndes kilátásnak. Ami Kleist esetében annyit tesz, hogy a mélybe zuhintja. Meg lenne lepve, ha most netán jól tudná érezni magát. De hát mi segíthetne, mi? Ha, mondjuk, elolvashatna egy újságot? Hm. Vagy ha eszmét, azaz frázisokat cserélne – politikáról vagy a közjó érdekében – valamelyik nagy tekintélyű hivatalos tökféjjel? Az jobb lenne? Igen? Kleist nem boldog, de nem is boldogtalan. Boldognak azokat tartja – nagy titokban, a lelke mélyén –, akikben megvan a velük született képesség ahhoz, hogy ne tudják örömeiket lelteni semmiben ezen a sárgolyóbison. Akik olyan masszívan, merthogy természetből fogva vigasztalanok. Neki nem ilyen egyértelmű a helyzete, neki ennél egy árnyalattal rosszabb. Mert bármennyi határozatlanság, gyanakvás és tartózkodás van is benne, ő ahhoz túlságosan is finoman érző lélek, ő ahhoz túlságosan is jelen van a világban, hogy maradéktalanul boldogtalan lehessen. Már a sírás fojtogatja. Bőgni, üvöltöni tudna. Atyaúrísten, mi van velem? S már száguld is lefelé a sötétedő dombról. De jó, hogy közben leszáll az est. Szobájába érve tüstént az íróasztalhoz ül, erősen megfogadva, hogy most aztán úgy fog dolgozni, akár egy tébolyult. A lámpa fénye eltakarja előle a tájat, ettől mindjárt jobb kedvre derül, és írni kezd.

Esős napok jönnek. És velük iszonyú üresség, iszonyú hideg. Kleistet most borzongatja ez a vidék. Mert ilyenkor csak a csepegő cseppek vigasztalan pergése hallatszik. A zöldellő bokrok vinnogyva nyüszítenek egy kis napsütésért. A havas ormokra, e felséges homlokokra pimasz, ormótlan, szutykos felhők telepszenek, orgyilkos kezek gyanánt. A táj mintha el akarna bújni a szörnyű idő elől. Fokozatosan zsugorodik. A tó komor és rideg, a hullámok haragos szavakat mormolnak. Vészjósló figyelmeztetésként viharos szél érkezik süvöltve. Majd nem találván semerre kiutat, egyik hegyfalról a másiknak csapódik. Sötét van, és kicsi lesz minden, kicsi. A világ az ember orráig ér. Az ember legszívesebben dorongot ragadna, és azzal oszlatná szét a sötétséget. El innen, tágulj.

Aztán újból kisüt a nap. Vasárnap van. Megkondulnak a harangok. A várhegy oldalában épp most tódul ki a nép a templomból. Ezüsttel hímezett, szűk, fekete, zsinóros pruszlikban a lányok és asszonyok, a férfiak egyszerű, komoly ünneplőben. Mindőjük kezében imádságoskönyv. Oly szép az arcuk, olyan békességet sugárzó. Mintha minden gondjuk elszállt volna, mintha kisimultak volna a bá-

nat és bosszúság redői, mintha feledve volna a hétköznapiok minden küszködése. És mindehhez: a harangszó. Ahogy a fémes hang az éterbe lendül, alá- és fölszárnyal egyidejűleg. Ahogy szertefut a fényben fürdő kisváros fölött, tovagyűrűző zengésével-bongásával a teljes légtérrel betöltvén. Lassan oszolni kezd a nép. Kleist, akit egészen furcsa érzések legyintenek meg, a templom lépcsőjén állva figyeli a mozgásukat. Némelyik leány úgy lépked lefelé a lépcsőn, akár egy született hercegisasszony. Mintha világeletemben így járkált volna, ilyen felszabadultan, ilyen méltósággal. Aztán ott vannak ezek az erőteljes duzzadó, jóvágású fiatal legények. Innen a környékről valók – no de micsoda vidékről? Nem ám holmi síkvidéki, alföldi legények ők! Nem, ők az alpesi völgyek szülöttei. És ezek a völgyek igen különös képződményei a természetnek. Mélyen beékelődnek a hegyek közé. Némelyik úgy el van zárva a külvilágtól, hogy csak egy szűk sziklahasadékon át lehet megközelíteni. A rés lehet olykor csak karvastagságnyi is. Igaz, nem egy átlagos, hanem annál némileg magasabbra, mondjuk, gigászira nőtt ember karját véve alapul. Szóval onnan törtek ki ezek a szilaj legények, a hegyek szorításából. Ott nevelkedtek, ahol a termőföldek és a szántók meredek lejtőkön futnak alá a völgyhajlatokba; ahol a jószagú, meleg fű a szédítő szakadékok szélén nő, egész a sziklaszirt peremén, tenyérszerű foltokban; s ahol a házak szabad szemmel alig látható, parányi pettyként tapadnak a havasi legelők oldalához – legalábbis lentről, az országútról nézve ilyenek látja őket az utazó, ha fölneéz, hogy aztán eltűnődjék rajta, vajon tényleg emberi lakhelyek lehetnek-e még azok ott fönt.

A vasárnapokat szereti Kleist. Ugyanígy a piacnapokat is. Mert olyankor megcsak úgy hemzseg és zibong a kék köténytől és a különféle népviseletektől a sok mellékutca és a főutca. A főutca szélén, a járdaszint alatt, azokban a besüllyedt, boltíves, középkori helyiségekben, továbbá az alkalmilag felállított könnyű kis fabódékban mindenféle áru van kirakva. Szatócok kínálgatják olcsó drágaságaikat, népies-pórias rigmusokat kiáltozva, a lehetséges vevőkre való tekintettel. A nap, ezt tapasztalatból tudjuk, többnyire ilyenkor, piacnapokon süt a legfényesebben, a legforróbban, úgyhogy többnyire tökéletesen el is butul tőle mindenki. Kleist öröme sodortatja magát a szívének oly kedves, és a szemének oly színes emberforgataggal. Átható sajtuszag terjeng mindenütt. A komoly (és olykor szép) falusi asszonyok megfontolt arccal lépnek be a jobb üzletekbe, hogy ezt-azt ott is vásároljanak. Sok férfinak pipa lóg a szájában. Disznót, borjút, teheneket vezetnek kötélén. Emitt egy rózsaszínű kismalac, na nézd csak, hogy megmakacsolta magát! Bottal nógatják, de amilyen oktondi, nem ért a szóból. Mit van mit tenni, a gazdája a hóna alá kapja, és úgy viszi tovább, nevetve. És mindenfelé: a szagok kavalkádja, a ruhán át gőzölgő emberi testeké. Valamint: az evők, ivók, táncolók csapta lárma, a vendéglői zsvaj az ajtón, az ablakon át. Ó, a zajoknak ez a tömkelege! Micsoda felszabadultság van ezekben a hangokban! Egy tűt nem lehet leejteni, akkora a tömeg az utcán. El is akadnak sokszor a szekerek. Emberekben, mindig: egyszer a tevékenyebbje, másszor a közlékenyebbje fogja közre a lovakat. És ernyedetlen erővel tűz a nap: tárgyakra, arcokra, kendőkre, kosarakra, árukra. És ez a vakító fényesség úgy hullámszik végig a sokadalmon, ahogy maga a sokadalom hullámszik alatta. Ez több mint tüneményes: ez maga a megelevenedett élet. Kleistet minden porcikájában átjárja az áhítat érzése. Szeretne hálát adni, elmondani egy imát. Hát hol az a fenséges zene, mely jólesőbben, hol az a kifinomult lélek, mely felemelőbben tudna hatni e felalá hullámszó színes emberforgatagnál? Kedve volna leülni; ide, az utca szélére, a mellékutcákba vezető lépcsőlejárók valamelyikére. Aztán mégis folytatja útját, szoknyájuk szélét magasra felkapó nők, méltóságteljes nyugalommal fejükön kosarat vivő lányok mellett (nemes tartásuk azokra az olasz nőkre emlékezteti, akiket útikönyvek képes mellékletein látott, s akik ugyanígy, csak éppen korsót vittek a fejükön), hangoskodó férfiak, részegek, csendőrök, most is csínyekre készülő vásott iskolásfiúk, hűvösséget árasztó árnyékos zugok, kötelek, rudak, élelmiszerek, bizsuk, a legkülönfélébb szájak, orrok, kalapok, lovak, valamint fátylak, ágyneműk, gypjúharisnyák, virslik, vajlabdák és sajtosbretlik mellett halad el, hogy végül, kikeveredve immár a nyüzsgő sokaságból, az Aare egyik hídján megálljon, és a korlátnak támaszkodva hosszan, merengve nézze az alatt tovaömpölygő, csodálatosan mélykék vizet. A vár napsütötte tornyai (melyek a valóságban fölötté ragyognak) most megtükröződnek alatta: akárha folyékony, barnás tűz lobogna. Félig Itália már ez.

Napközben, séta közben – és ezek a séták már a szokvány hétköznapiakra esnek – néha akkora a csönd Thunban, hogy Kleistnek olybá tűnik, mintha varázslat ülne a városon. Mintha már időtlen idők óta sütné így a nap. Szemébe ötlük az ódon városháza, ez a különös formájú épület, vakító homlokzatán a régi-mód belevéselt szálkás évszámmal. Hosszan elálldogál előtte, hosszan elmereng. Egyáltalán: az egész város-

ka úgy hat most, mintha csak a múlt egy ittfeljejtett darabja volna. Vagy mintha csak úgy váratlanul felbukkant volna az előidőkből, akár valami archaikus stílusú népdal, amit ma már nem énekelnek sehol. Minden kihalt, alig van élet, vagy alig se. Kleist nekivág a faburkolatos lépcsőnek, mely fel a dombra, a valamikor grófi várhoz vezet. Ezek az elkoptatott deszkafokok, ezek is a régmúltat idézik, hajdanvolt sorokat, rég letűnt nemzedékeket. Főnt hajlított támlás, széles, zöld padok várják. Az egyikre leül azzal, hogy majd innen élvezni a kilátást. Aztán: inkább mégis behunyja a szemét. Nem, ez iszonytató! Mintha mély, öntudatlan álomba zuhant volna a vidék, mintha vastag por lepne mindent, mintha az egész világból kiszippantódott volna minden elevenség! Még ami szemre egészen közelinek látszik, most az is mérföldekre távolodva tőle, messzeség fátyolozta, álomi mozdulatlanságba dermed. Egyetlen hatalmas, forró felhőbe göngyölve minden. Nyár van. De hát miféle nyár ez tulajdonképpen? Én nem élek!, üvölti Kleist, és hirtelen úgy érzi, sem a szemével, sem a kezével, sem a lábával, sem a lélegzetével nincs mibe fogódznia. Minden csak álom. Semmi sem való. Én nem egy álomvilágba akartam beköltözni! Végül ráeszmél: túl sokat van egyedül, ez a baj, alighanem. Egy pillanatra kénytelen átérezni, hova vezet az önfejtése, az örökös megátalkodottsága; bele is borzong.

Aztán jönnek az esték. Azok a nedves, füledt nyári esték. Kleist a temetőkerítés tetején ül. A nyirkos ruha a testéhez tapad. Ki is bontja az ingét, hogy a melle levegőhöz jusson. Ott alant a tó most olyan, mintha egy istenkéz vetette volna le a mélybe. Sárgás-vörös fények izzanak a színen, de úgy, mintha alulról kapná a megvilágítást. Mintha az álkony tüze a tó mélyéről lobogna föl. Égni, lángolni látszik a tó! Az Alpok hegyei időközben magukhoz tértek a tetszhalálból. A tóba merítik homlokukat, s mindegyre más, mesés, valóságoszerű alakzatokat öltenek a fodrozó víztükörben. A hatyúk éppen Kleist piciny, csendes szigetét ússzák körül. Éterien susogó, illatozó fák sötét koronája rengedezik és hajladozik e fölött a... Mi fölött? Hagyjuk. Kleist szóltalanul issza a látványt. Az ő szemében ez a mélytűző tó most olyan, akár egy szikrázó, remekműű ékszer egy hatalmas, ismeretlen, alvó nő testén. Hársillat, fenyőillat elegyedik a virágok illatával. Valami zeng. Halkan, alig kivehetően. Kleist hallja, sőt mi több: most már látja is. Ez benne az új. Amit ő akar: a megfoghatatlan, az ésszel föl nem érhető. Lent a tavon ring egy kis csónak. Kleist csak az imbolygó lámpásokat látja, a ladikot nem. Ott ül, előre nyújtott arccal, ugrásra készen, hogy engedelmessé válna a mélység hívó szavának, mindörökké eggyé váljék ezzel a gyönyörűséges képpel. Egyetlen vágya: ebbe a képbe beléveszni. Ha szemmé válhatna mindenestül, csak csupa szemmé, egész valójával! Vagyishogy, mégse. Volna más módja is ennek. Mért ne lehetne híd – a levegőé? És mért ne lehetne a táj képe rajta a korlát? Ez kéne, és akkor ő rádőlhetne, és addig élvezné ezt a mennyei gyönyört, amíg csak el nem zsibbadnak tőle az érzékei; rogyásig, ernyedésig. Lassan besötétedik. Kleistnek semmi kedve most lemenni. Leheveredik hát egy sírhantra, a bokrok takarásába. Denevérek surrognak körülötte, sejtelmesen zúgadoznak a szellőjárta lombok. A fűnek, amely alatt a porladó tetemek fekszenek, isteni jó szaga van. Kleistet előnti a boldogság hulláma. Mámorító, fullasztó erővel. Ami már sok is, ami már fáj. Amitől meg kell szakadni a szívnek. És amit nyomban követ az üresség érzete, a szikkasztó hiány. Olyan egyedül van. Mért nem jönnek a halottak? Itt van ő, a magányos férfi. Igazán elszórakozhatna vele valaki. Nyáréjszakán az embernek kell hogy legyen egy szeretője, nem? Csak egy fél órára. Olyan sok az? Hófehér mellek derengenek föl előtte, vértelen női ajkak. Ez a képtelen gondolat aztán le is űzi a hegyről, lekergeti a tóhoz, be a vízbe, ruhástul; közben egész testét rázza a nevetés, a zokogás.

Hetek telnek, hetek múlnak. Addigra: már egy, már kettő, már három munkáját is megsemmítette Kleist. Hát igen. Ő abszolút tökéletességre törekszik, ami ugyebár csak helyeselhető. No de mi ez már megint, ez a főrmédvény? Nem habozni. A papírkosárba vele! Tessék újat írni, vadabbat, szebbet. Kleist nekifog *A sempachi csatának*, izgatja Habsburg Lipót különös balsorsa, az ő figuráját helyezi az esemény középpontjába. Aztán eszébe jut a *Robert Guiskard*. Nagyszerű téma: egy vérbeli, egy tragikus hős! Csak kellő erővel tudná megrajzolni! No és a boldogság ábrándja? Hogy belőle is amolyan józanul mérlegelni tudó, egyszerűen érző ember lesz? Az mivé lett? Már csak törmelékek maradtak belőle. Felrobant a légvár, s az ezer darabra hasadt sziklák robajló kőgörgögeteteg gyanánt zúdultak alá benne, tönkrezúz-

va mindent, ami csak az útjukba esett. Kleist azonban úgy fogja fel, hogy ez most már csak a hasznára lehet. Innen már nincs visszaút, el kell mennie a végsőkéig az önsorsrontásban. Mint költő, úgy látszik, baljós csillagzat alatt született. Miért dacolna hát a végzetével? „Ha már pusztulnom kell, pusztuljak mihamarabb!”

A művek? Csak fintorog rajtuk, mindegyiken. Kudarc, kudarc hátán. Már őszre jár, akkor megbetegszik. Egyszeriben olyan bárányszelíd lesz, hogy nem győz csodálkozni rajta. A nővére leutazik hozzá Thunba, hogy hazavigye. Kleist arcán kétoldalt mély árkok. Úgy fest, mint aki lelkiileg teljesen felőrldött. Az arcszíne, az arcvonásai erről tanúskodnak. No és a szeme. Még annyi élet se mocorog benne, mint a szemöldökében. A fürtjei kövér, hegyes csimbókokban lógnak a homlokába. A homloka dült. Szézilálták azok az ördögi gondolatok, amik az ő, úgymond, mocskos fantáziájából másztak elő, hogy őt a pokol legsötétebb bugyraiba rántsák. Kleist ezt így éli meg. Még mindig verssorok visszhangzanak az agyában. Érdes, reszelős mindegyik. Akár a hollókárogás. Szeretné mindet kitépni az emlékezetéből. Szeretné kiszórni, szemétre vetni, úgy ahogy van, az egész életét. De így egészben nem megy. Még ott van az a sok héj, az a sok burok, ami összetartja. Azt kell bezúzni, rípiyára törni előbb. Ha dühöng, mintha csak a saját sebeit tépné. Ha gúnyolódik, az meg olyan, mintha siránkozna. Mi bajod, Heinrich?, öleli meg a nővére. Semmi. Semmi. Még csak ez hiányzott: hogy ő mondja meg, mi baja van. A szobában – csúfosan sorsukra hagyott, apátlan anyátlan árvák módjára – szanaszét hevernek a földön a kéziratok. Kleist odaadja a kezét a nővéreinek, és válasz helyett csak nézi, nézi, hosszan. Olyan báván mered rá, hogy a nővére beleborzong.

Azután útra kelnek. A mejcsi búcsúztatja a távozó testvérpárt. Ragyogó őszi reggel: robog velük a kocsis, hidakon át, emberek mellett, hepehupás köves utakon, az ablakokban könyöklő bámszokodók, fenn a kék ég, lent a fák, sárguló lombok, minden oly áttetszően tiszta, olyan őszi... Mit lehet ehhez még hozzátenni? Ja, hogy a kocsis szájában pipa lóg. Minden olyan, mint rendesen. Kleist a kocsis egyik sarkába húzódik, összegörnyed. A thuni vár tornyai eltűnnek egy domb mögött. Később, nagy messziről, a nővére még egyszer megpillantja a festői szépségű tavat. Egy kicsit hűvös van már. Mennyi vidéki lak. Nézenek oda! Emitt is, amott is. És milyen előkelőek! Nahát! Egy ilyen hegyvidéken, ki hinné? A kocsis robog tovább. Az egész táj táncol, remeg és körbefordul. Az utas kapkodja a szemét, erre, amarra, de sorra elmarad mögötte minden. Elsuhan és tovatűnik. Az őszi pára már sok mindenre fátylat ereszt, és az a picike nap, ami még itt-ott kisüt a felhők közül, egy picikét bearanyozza a tájat. Ó ez az arany: hogy ragyog! Micsoda égi ajándék! És lám, mégse lehet máshonnan fölszedni, csakis innen, ebből a földi mocskokból. Hegycsúcsok, sziklafalak, völgyek, templomok, falvak, szájtátiak, kölykök, fák, szél, felhők – ejnye! Illik ilyesmivel egyáltalán előhozakodni? Ilyen banális, hétköznapi dolgokkal? Mi érdekes van ebben? Hol itt a rendkívüli? Kleist mindebből semmit se lát. Magába süppedve ábrándozgat: bizonyos felhők úsznak lelki szemei elé, bizonyos képeken mereng, meg egy picikét azon is, hogy milyen jó volna, ha valaki gyöngéden, szerető kezekkel simogatná. Hogy vagy?, kérdi tőle a nővére. Kleist ajka megrándul, próbál egy picit rámosolyogni. Megy is, de nem egykönnyen. Mert mintha egy kösziklát kellene elhengeríteni a szájáról ahhoz, hogy mosolyogni tudjon.

Anővére halkán megpendíti, hogy talán nem ártana a közeljövőben valami gyakorlati tevékenységbe belefognia. Kleist rábólint, szerinte is legfőbb ideje ennek. Csillámló fények éteri muzsikája zsongja körül az érzékeit. Igen, most jól érzi magát, őszintén szólva, még ha fáj is egy picit. Valahol valami szúrás – hol is? A mellében? Nem. A tüdejében? Nem. Akkor talán a fejében? Nem, ott sem. Hm. Valahol pedig tényleg. Csak éppen nem lehet megmondani, hol. De azért mégis. Egy picit, egy icipicit. Különben meg: szóra sem érdemes. Végül mond valamit, csak úgy, találomra. Aztán jön az, hogy hirtelen, minden átmenet nélkül, ömleni kezd belőle a szó. Ilyenkor szinte úszik a boldogságban, olyan lesz, akár egy kisgyerek. Mire a nővére homlokráncolja csóválni kezdi a fejét. Nem nagyon, csak egy picikét. Mint aki azt akarja mondani: ejnye, Heinrich, hát szabad ezt; ilyen felelőtlenül játszózni az életteddel? Hiába, a nővére született Kleist-lány, szigorú erkölcsökre nevelték. Történetesen ugyanazt az útravalót kapta, amit Kleist mint fojtogató béklyót épp az imént akart letépni, és mindenestül a szemétre hajítani. Na de minden ejnye-ejnyezés, minden homlokráncolás mellett, és annak dacára, a lány igazán tiszta szívből örül annak, hogy az öccse már jobban van. És robognak tovább. Hohó, micsoda nagyszerű utazás! De hát nem követhetjük őket a végtelenségig, el kell engednünk végre a postakocsit, hadd menjen isten hírével. Végezetül pedig szabadjon még egy apró megjegyzést tenni: annak a háznak a falán, ahol Kleist lakott, ma már márványtábla hirdeti, ki élt és alkotott itt ekkor és ekkor. Bárki arra járó elolvashatja az em-

léktáblát; az is, aki egyébként merőben más célból jön ide, mondjuk azért, hogy sítúrákat tegyen az Alpokban. A thuni gyerekek például úgy olvassák, hogy egyenként betűzgetik a szavakat, aztán a végén kérdően egymásra néznek. De mondom, bárki elolvashatja: egy zsidó éppúgy, mint a keresztény – feltéve persze, hogy van rá ideje, és nem szorong, mondjuk azért, hogy emiatt netán még lekészheti a vonatot –, egy török, vagy akár egy fecske is (már amennyiben érdekli az ilyesmi). És ha a sors úgy hozza, újból elolvashatom én is. Thun a berni felföld kapuja, minden évben ezrével keresik fel a turisták. Van némi tapasztalatom erről, ugyanis egy ideig az ottani sörgyár alkalmazottja voltam. Szóval ismerem egy icipicit a környéket. Egyébként a táj sokkal szebb, mint ahogy itt leírtam: a tó kétszer olyan kék, az ég háromszor olyan káprázatos. Rémlik, mintha valami ipari vásár is lett volna Thunban, úgy négy éve, talán.

(1907)

FORDÍTOTTA HALASI ZOLTÁN



Változatok a történelemre – Bibó István *Uchróniája*

KOVÁCS GÁBOR

„...mert minden megtörtént rosszból származik mellékesen valami jó is, amelyet ismerünk, ez nem jelenti azt, hogy ez összemérhető a rossz miatt elmaradt mindama jókkal, melyeket nem ismerünk.”

Bibó István

Ezerkilencszázhatvannyolc. Prágában földübörögnek a Varsói Szerződés talán egyetlen exportképes termékét, az önzetlen baráti segítséget szállító tankok. Párizs utcáin és az amerikai egyetemek campusain az *Eper és vér* képsorai peregnék: a fogyasztói társadalom egydimenziós világából kiábrándult fiatalok plasztikpajzsos rendőrökkel és vízágyúkkal néznek farkasszemet. Rövid ideig úgy tűnik, hogy a dolgok többé már nem mehetnek úgy, mint eddig. A remény és a csalódás éve ez. Bibó István, aki csupán néhány éve szabadult a Kádár-rendszer börtönéből, az események hatására úgy érzi, hogy a világot az erőszak és a barbárság fenyegeti. A nyugati diáklázadások szétverése és a prágai tavasz elfojtása után egy világtörténelmi zsákutca fenyegető képe rémlik föl előtte. Mi vezetett ide? Volt-e más történelmi lehetőség? Töprengéseinek eredménye egy, a nagyközönség számára meglehetősen ismeretlen, kis terjedelmű, de hosszú barokkos címet viselő írás: *Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna... Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósaival, Ravasz László bíboros érsekkel a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra. Egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchrónia.*¹

A Bibót egyébként már ismerő olvasónak az alig tízezer oldalas eszmefuttatásba belelapozva az első benyomása valószínűleg az, hogy a tudós szerző ezúttal a science-fiction területére tévedt. Az *Uchrónia* ugyanis a valóságosan lezajlott európai történelem helyett egy képzeletbelit tár elénk. A „mi lett volna, ha” reflexszerűen tudománytalannak bélyegzett kérdését teszi fel. Az uchróniáról tudnunk kell, hogy az voltaképpen egy műfaj, az utópia párja. Míg az utóbbi egy nem létező helyen játszódik, az előbbi egy nem létező időben.

Az írás tartalma tulajdonképpen röviden összefoglalható: a 15. században zajló harc az egyetemes zsinat és a pápák között egészen másként végződik, mint a valóságban – nem a pápa egyszemélyi uralmával, hanem a zsinati elv győzelmével. Az egyház szervezete nem monarchikus, hanem demokratikus lesz, a zsinat egyházi parlamentként ellenőrzi és korlátozza a pápa hatalmát. A rövid és hosszú

távú következmények egyaránt fontosak. Rövid távon helyreáll, illetve hosszabb távon megmarad az egyház egysege. Helyreáll, mert a keleti ortodoxia egyesül a katolikus egyházzal. Hosszabb távon megmarad, mert a következő évszázad reformációs mozgalmi nem válnak ki az így valóban katolikus – azaz egyetemes – egyházból. A világegyház szellemileg nyitott és rugalmas marad, fogékony az új gondolatokra. Pluralista szellemiséget lehetővé tesz a katolikus, lutheránus és kálvinista kongregációk alakulására. Ezek ugyan keményen vitatkoznak egymással, ám nem szakadnak ki az egyházból. Nem, hiszen az eltérő véleményeket nem fojtják el, hanem természetesnek veszik. Nem a dogma fontos, hanem a krisztusi üzenet. Az igazán lényegesek az egészen hosszú távú következmények. Ezek pedig nem elsősorban egyháztörténetiek, hanem társadalom-, és mindenekelőtt politikatörténetiek. Az egyház a maga demokratikus szervezetével a világi alkotmányok mintájára szolgál. Elmarad a 16–18. századi abszolutizmus, és mindezekelőtt az Európát szellemileg és politikailag is darabokra szaggató pusztító vallásháborúk. Az olasz egység korábban, és pápa elnöksége alatt valósul meg, és ugyancsak a pápa az, akinek a vezetésével sikerül a törököt kiszorítani Kelet-Európából és a Balkánról. Az európaiak az oszmán birodalom ellen az arab népmozgalmakkal fognak össze. Ennek az együttműködésnek egyik gyümölcse a Szezi-csatorna, melyet így nem 1869-ben, hanem már 1689-ben megnyitnak. Az egyház az élére áll minden olyan mozgalomnak, mely a társadalmi viszonyok demokratizálását akarja. Nem következik be a szekularizáció; a tudomány és általában az egész szellemi élet az egyház kebelében működik tovább. Az értelmiség sem laicizálódik, a szellem emberei egyházi címek és rangok birtokosaként fejtik ki működésüket. Az egyház nemcsak a liberalizmust veszi védőszárnyai alá, hanem a szocializmust is. Az Európa valamennyi királyságából kitiltott Marx páter a vatikáni könyvtár csendes termeiben írja meg a kapitalizmust bíráló nagy műveit, mi több, 1848-ban ő a szerzője a „*Spectrum pervadit Europam*” (Kísértet járja be Európát) kezdetű pápai enciklikának. Róma egyébként is kezdetől fogva élénken érdeklődik a szociális kérdések iránt. Tanújele ennek egy korábbi pápai bulla, és egy körlevél: az 1788-as *Rerum Novarum*, és az 1828-as *Quadregesimo Anno*. (A valóságos történelemben a *Rerum Novarumot* 1891-ben, a *Quadregesimo Annót* pedig 1931-ben adják ki.) Az 1870-es

Az írás a Bibó István Szellemi Műhelyben 1997. január 9-én megvitatott *Barbárok a kertben* című tanulmány egyik gondolatmenetének felhasználásával készült.

első vatikáni zsinaton a pápa lemond mindennemű világi hatalomról és a pápai tévedhetetlenség tanáról. (A valóságban utóbbit éppen ekkor emelik be a dogmák közé.) A huszadik század története alapvetően megváltozik: elmarad a két világháború, nincsen Holocaust és Gulag, nincsenek politikai perek, és nincsen atombomba sem.

Az egyébként is rezignáltan ironikus történetbe beleszövődik a szelíd, némileg keserű, ám végső soron megbocsátó humor eszközeivel ábrázolt egyéni sors. Bibó fájdalmas önróniával így utal a valóságos történelemben Márianosztrán eltöltött börtönéveire: „A párbeszéd főszereplői Ravasz László pesti bíboros érsek és Bibó István címzetes váci kanonok... B. I... Márianosztráról érkezik, ahol hat évig volt gyógykezelésen Magyarország legrégebbi, Nagy Lajos által alapított gyógyintézetében, melynek dicsérei jó ellátását és adminisztrációját, de panaszkodik az irgalmas rendi orvosok és ápolók elmaradt és nyers kezelési módszerei miatt.”²

Az *Uchroniát* végigolvasva aztán rájövünk, hogy elharmarkodott és felületes ítélet volna az írást csupán a szabadjára engedett szépfírói fantázia művének tekinteni. Bibó itt is valami fontosat akar mondani. Mindazonáltal megmarad az az érzésünk, hogy mégiscsak valamiféle rejtélyvel van dolgunk. Miért éppen ezt a formát választotta a szerző?

A választ kicsit messzebből kell kezdenünk: föl kell idézni Bibó István gondolatvilágának főbb motívumait. Ez egyébként nem is olyan egyszerű, mert az életmű makacsul ellenáll mindenféle beskatulyázási kísérletnek. Már azt is nehéz megmondani, hogy Bibó írásai milyen műfajba tartoznak. Nem szigorúan vett szaktudományos munkákról van szó, annyi bizonyos. A szerző többnyire nemigen veszi magának a fáradságot az akadémiai szabályok betartására: láthatólag nem sokat törődik az idézetek pontos helyének megjelölésével, forrásait is igen nagyvonalúan kezeli. Leginkább még a politikai esszé látszik a legmegfelelőbb műfaji megjelölésnek. Az igazi nehézségekkel azonban akkor találjuk magunkat szembe, amikor Bibót be akarjuk sorolni valamelyik politikai-ideológiai irányzat táborába. Egy politikai gondolkodó esetében ez mégiscsak kézenfekvőnek látszik. Ha tudjuk, hogy valaki konzervatív, liberális, netán szocialista vagy anarchista, akkor – függetlenül attól, hogy ezek a címkék nagyon is különböző tartalmakat jelölhetnek – mégiscsak megtudunk valami lényegeset az illető szerzőről.

Maga Bibó általában vizsautasítja azt, hogy valamelyik irányzatba besorolják: nem sokra becsüli az izmusokat, ehelyett a gondolkodás bátorságának és a valóságérzés épségének a fontosságára figyelmeztet. Egyik művével kapcsolatban ezt írja: „...mindezek miatt könyvét paradoxnak és ellentmondónak fogják találni mindazok, akik a ma uralkodó és kötelező dogmatikus sémákban gondolkodnak, amilyenek a konzervatív, keresztény, nemzeti, kapitalista, liberális, szocialista, kommunista stb. sémák... De e sorok írójának nem is volt törekvése, hogy megfeleljen azoknak a szokásos dogmatikus kereteknek, amelyekben ma az emberek gondolkodni szoktak.”³

Ez az életmű egészére igaz. Kétségtelen, hogy Bibó nagyon sok elemet átvesz a liberalizmus és a nem marxista szocializmus gondolatköréből. Nyelvezete alapján sokak számára kézenfekvőnek tűnik plebejus demokratának való besorolása is. Úgy gondolja, hogy az európai fejlődést a liberális és szocialista eszmények fokozatos, sokszor kitérőkkel tarkított, de végeredményben mégiscsak előrehaladó megvalósulása jellemzi. Ez a gyökere a sajátos bibói optimizmusnak. Az 1980-as évek Bibó-recepciója érthető módon mindenekelőtt éppen ezt a liberális és szocialista, de nem marxista Bibó Istvánt veszi észre. És ez teljesen érthető: Magyarországon ekkor mindenekelőtt a politikai szabadságnak azok az intézményei hiányoznak, melyeket Bibó a szabadság objektív technikáinak nevez. Ma már ezek persze nagyon közhelyesen hangzanak, hiszen hétköznapi politikai valóságunk működő elemeiről van szó: többpártrendszer, a hatalmi ágak szétválasztása, a bírászkodás függetlensége stb. Nem nehéz azt sem észrevenni, hogy bár Bibó gondolkodását erősen inspirálta a liberalizmus, doktrínerek e tekintetben sem igen nevezhető. Az állami beavatkozás gondolata, mely – az ő kifejezését használva – a „mamuttulajdon” megnyirbálását célozná, nemcsak hogy nem idegen tőle, hanem felfogásának egyik központi eleme. Egyáltalában is jellemző rá egy sajátos anti-kapitalizmus: jogosan vagy jogtalanul, de a szabadság objektív technikáit eléggé következetesen elválasztja a kapitalista gazdasági rendszertől. Ez azonban nem jelent magántulajdon-ellenességet. Éppen ellenkezőleg: a magántulajdonban az emberi egzisztencia kiteljesítésének nélkülözhetetlen elemét látja. Ellenérzései a nagybirtoknak és a nagytőkének szólnak. Amikor tehát azt mondja, hogy a jövő a szocializmusé, nem az államosítás révén a polgárokat magántulajdonuktól megfosztó létező szocializmusra gondol.

Bibó azonban nemcsak a liberalizmus és a szocializmus gondolatait ötvözi egybe sajátos módon, de gondolatvilágában jelen vannak bizonyos konzervatív elemek is. Erről általában el szoktak feledkezni, aminek megvannak az okai. Nem utolsósorban maga Bibó, aki vélhetőleg felháborodna, ha vele kapcsolatban valaki konzervativizmusról beszélne. Ám nem szabad elfelejteni, hogy ő mindig az 1945 előtti keresztény középosztály politikai gyakorlatára gondolva utasítja el a konzervativizmust. Az ugyanis számára elsősorban a tradicionalizmus, a semmin változtatni nem akarás szinonimája. Ebben az értelemben bélyegi például konzervatív műnek az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést. Az európai politikai konzervativizmus azonban nem ezt jelenti. Mannheim Károly konzervativizmuskutatásai meggyőzően bebizonyították: konzervativizmus és tradicionalizmus között feltétlenül különbséget kell tenni.⁴ A konzervativizmus nem maradiság, hanem a valósághoz való nagyon összetett és bonyolult eszmei viszonyulás. Éppen ennek egynemely elemét lehet Bibónál föllelni anélkül, hogy konzervatív gondolkodónak lehetne őt ezert nevezni.

Ha föltesszük a kérdést, hogy végül is melyek gondolkodásában ezek a konzervatív jegyek, akkor legelőször is az elméletalkotástól, az absztrakciótól való idegenkedésére kell rámutatnunk. Nemcsak Mannheim, de mások is hangsúlyozzák azt, hogy a konkrétságra való törekvés mennyire jellemző a konzervatív gondolkodói attitűdre.

A valóság túl bonyolult ahhoz, hogy absztrakt sémába lenne szorítható. Már a konzervativizmus egyik atyjaként számon tartott Burke is erre hivatkozva utasítja el híres vitaírtaiban az 1789-es francia forradalmat. Konzervatív vonások mindenekelőtt Bibó fiatalkori esszéiben lelhetők fel. Ekkoriban érezhetően hatott rá az a válságirodalom, melyet mindenekelőtt a konzervatív beállítottságú Oswald Spengler, Ortega y Gasset és Johan Huizinga neve fémjel. Hozzájuk hasonlóan a fiatal Bibó is hangsúlyozza az elit szerepét a történelmi fejlődésben, ám anélkül, hogy átvénné Spengler vagy Ortega tömegekkel szembeni arisztokratikus megvetését. A társadalmi változásokat az elitek funkcióvesztésére vezeti vissza. Elitek nélkül egyetlen társadalom sem létezhet, ám ez csak addig igaz, amíg az elit valóban betölti politikai, gazdasági és kulturális vezető szerepét, életmintákat és értékeket közvetít a társadalom számára. Ha ez így van, megérdemelt kiváltságos szerepét, hiszen emögött valóságos társadalmi teljesítmény van. Egy idő múlva azonban az elit megszűnik elit lenni, és kizsákmányoló parazita réteggé alakul át. Ez a középkori arisztokrácia és az újkori nemesség esetében egyaránt bekövetkezett. Bibó az 1930-as években ezt a gondolatot, nem is titkolt módon, a két háború közötti magyar politikai elit ellenében fogalmazza meg. A válságirodalom hatását kell látnunk a fiatal Bibó konzervatív ízü modernitáskritikájában is. A középkort felváltó modernitás megsemmisítette a középkori értékvilágot, de nem teremtett helyette egy másik értékrendet. Megszabadította az egyént a középkori kötöttségektől, de magára hagyta. Ide vezethető vissza az első világháború utáni pusztító hatású értékválság.⁵

A második világháború azért fontos dátum az életműben, mert utána a konzervatív vonások egy időre teljesen eltűnnek.⁶ Az 1944–48 közötti periódus írásaiban a liberalizmus és a szocializmus szintézisére törekvő Bibó képe rajzolódik ki. A konzervatív modernitáskritikát egy szocialista modernitáskritika váltja fel. A koalíciós korszakban született írásai, bár igen komoly elméleti megalapozottságúak, de többnyire mégiscsak gyakorlati politikai kérdéseket tárgyalnak. Céljuk az események befolyásolása. Úgy érzi, hogy a világháborúban sikerült elpusztítani az általa csak barbár erőszakultusként emlegetett fasizmust, ily módon az értékválságnak is vége. Az emberiség szerencsésen kifarolt egy világtörténelmi zsákutcából. Az atomháború fenyegető réme, a vasfüggöny leereszkedése, ezt követően a világ széthasadása két hatalmi blokkra azonban némileg megingatják ebben a hitében. A Kelet és a Nyugat szembenállását pedig végképp értelmetlennek látja, hiszen liberalizmus és szocializmus számára ugyanannak az európai szabadságprogramnak a két állomása.

Kései írásaiban ismét csak bizonyos hangsúlyeltolódás figyelhető meg. Ismét fölerősödik egy konzervatív attitűd. Egy olyan motívumra kell mindenekelőtt utalni, ami először ugyancsak az 1930–40-es évek írásaiban jelent meg.⁷ Bibónak arról a kétségéről van szó, hogy lehet-e stabil politikai és társadalmi értékrendet teremteni transzcendens garanciák nélkül. Az egyház mint a politikai és társadalmi élet normális funkcionálásához szükséges transzcendens garanciáknak a letéteményese, magatartásminták közvetítője, és az elit kinevelője – nos ez ismét csak jellemzően konzervatív gondolat. Ugyancsak ez a helyzet az organikus

fejlődés preferálásának az egész életművön végigvonuló motívumával. (Azonban ebben is rugalmas: van olyan helyzet, amikor az organikus fejlődés rossz tradíciókat vinne tovább. Véleménye szerint erről volt szó Kelet-Európában 1945 után.) Az 1789-es francia forradalomról adott értékelését is leginkább talán mérsékelten konzervatív kritikaként lehetne jellemezni. Véleménye ez ügyben sok tekintetben – például a forradalmi értelmiség erősen negatív megítélésében – határozottan emlékeztet Burke bírálataira.

Az 1968-as események megerősítik abban a hitében, hogy a dichotómia két politikai rendszer között talán tartósabb és mélyebb, mint korábban vélte. Ez pedig egy újabb világtörténelmi zsákutca, netán katasztrófa rémít vetíti előre. Tulajdonképpen ezek az aggodalmak motiválják az *Uchroniát*. A gondolati kiindulópont már a negyvenes években megvan. Ekkortájt ugyanis két különböző, kiadatlan kéziratban is szó szerint ugyanazt írja: „S ne felejtsek el, hogy azért, mert minden megtörtént rosszból származik mellékesen valami jó is, amelyet ismerünk, ez nem jelenti azt, hogy ez összemérhető a rossz miatt elmaradt mindama jókkal, melyeket nem ismerünk.”⁸

A szöveg elemzése előtt egy kérdést kell még érintenünk: miért az *Uchronia*, és miért nem az utópia a választott műfaj? Ennek is megvan az oka. Az utópiák majdnem egyidősek az európai történelemmel, már az antikvitásban megjelennek, majd hosszabb szünet után ismét felbukkannak a reneszánszban, hogy aztán ne is tűnjének el egészen a huszadik századig. Ekkor antiutópiává átalakulva a tökéletes társadalom boldogító víziója helyett a földi pokol rémképeivel borzasztják el az olvasót. Mai szemmel nézve persze a klasszikus utópiák racionálisan megtervezett világa sem tűnik sokkal jobbnak: a harmonikus társadalomban a valóságosan létező ember a maga valóságos vágyaival csak zavaró tényező. Az utópiák boldog polgára ilyenformán egy nagy gépezet önálló akaratától megfosztott, szellemileg és érzelmileg kasztrált egyede. Bibó, gondolkodásmódjából adódóan mindig is mélységesen idegenkedett az utópiákban megtestesülő erőszakos hiperracionalizmustól és a programszerű világboldogító attitűdtől. A 20. század nagy antiutópiái is nagyon hasonló ellenérzések jegyében fogannak. Elég, ha a három legismertebbet említjük meg: az 1984-et, George Orwell vízióját a tökéletesen végiggondolt és megvalósított totalitárius államról, illetve a ma sokkal időszerűbbnek ható két másikat – Aldous Huxley *Szép új világát*, és Ray Bradbury *Fahrenheit 451* című kisregényét. Orwell regényének főhőse, Winston Smith az abszolút racionálisan felépített, s az embert dehumanizáló gonosz zsarnokságból a talán legmélyebb emberi érzelem, a szerelem erejével próbál kitörni. Bár kísérlete kudarcot vall, a szerelmi motívum Orwellnek azt a meggyőződését sugallja, hogy a logikailag tökéletesen végiggondolt zsarnokság pokoli köréből csak az emberi teljesség helyreállításával lehetséges a szabadulás. Huxley és Bradbury antiutópiája azt akarja bizonyítani, hogy az evilági poklot nemcsak egy embertelen politika, hanem egy nem kevésbé embertelen gazdasági gépezet logikája is képes megteremteni. A felszínen az 1984 lepusztult, patkányokkal és bűzös lépcsőházakkal telezsúfolt hiánygazdaságos valósága nagyon is különbözik a *Szép új világ* vagy a *Fahrenheit 451* minden fogyasztói igényt kielégí-

tő világától. Végül azonban nem kevésbé embertelen, mint amaz. Mind Huxley mind pedig Bradbury meglehetősen konzervatív megoldást választ: mindketten a kultúra-civilizáció dichotómiájára építik fel a maguk antiutópiáját. A Vadember, a Szép új világ főhőse Shakespeare-t szegezi védőpajzsként a fogyasztásra kondicionált társadalom értékpesztítő, személytelen gépezetével szemben. A tűzőr Montag ugyancsak a könyvekhez menekül – a Bradbury által zseniálisan már az ötvenes években megsejtett – interaktív médiák virtuális világából.

Az 1968-as *Uchronia* mind-egyik többnyire egyfajta kakukktojás volt az értelmzők számára.⁹ Általában a szerző keserű humorának és önironiájának a számlájára írták. Ez nem véletlen: rezignált pesszimizmusa elűt írásai többségének optimista hangvételétől. Bibó mindjárt az elején megelőlegezi az írás legfontosabb előfeltevését, vagyis azt, hogy mi lett volna a legnagyobb pozitív hozadéka egy olyan történelmi változatnak, melyben győz a zsinati mozgalom: „...az Egyház megmarad az egész szellemi élet keretében, a felvilágosodás, modern tudományosság, humanizmus, demokrácia, liberalizmus, szocializmus mind keresztény egyházi keretek között zajlanak.”¹⁰ Az *Uchronia* nem tetszés szerint konstruált történelmi változatot jelent, hanem a valóságos történelem csomópontjaiban rejtőzködő valós lehetőségeket. Ezek vagy megvalósulnak, vagy nem – ez attól függ, hogy az események szereplői sorsdöntő helyzetekben hogyan cselekednek. Ilyenkor ugyanis az események kimenetele – az adott lehetségszállán belül – teljesen emberi döntések függvénye. Egyébként az egész írás Bibónak azt a felfogását tükrözi, hogy az ember nem a történelmi körülmények tethetetlen bábja. A személyiség kialakulása az ember többé-kevésbé önálló döntéseinek a következménye. Ez régi meggyőződése: már a fiatalkori *Kényszer, jog, szabadságban* (1935) is úgy vélekedik, hogy az ember öntörvényű lény, s az emberi szabadság azt jelenti, hogy a külső kényszer mindig az ember belső törvényszerűségein átszűrve hat, és a legszorultabb helyzetben is van választási lehetőség. Az uchronikus történelemben a nagy történelemalakító figurák ugyanazok lesznek, mint a valóságos folyamatban, csak éppen az a történelmi szituáció más, amiben tevékenységüket kifejtik. Ilyenformán a reformációs egyházszakadás elmaradása a valóban lefutott eseménysorból ismert Erasmus, Contarini és Melancthon együttműködésének az eredménye. Ők tehát valóságos személyek, de a kiélezett helyzetekben nem úgy döntenek, mint ahogyan a valóságos történelemben döntöttek. Rejtett formában itt Bibó régi elitkonceptiója bukkan föl! Hiszen a történelem folyékony korszakainak tényleges szereplői a politikai-tudományos-kulturális elit tagjai.

Az *Uchronia* történelme tehát kiküszöböli azt, amit Bibó a társadalmilag és szellemileg állandóan hamis módon kibékíthetetlen ellentétekben polarizálódó modern világ egyik legkárosabb ellentétének tart: szabadgondolkodás és kereszténység szembenállását. Itt az egyház megőrzi középkori mintaadó és elitképző szerepét. Ez teszi érthetővé azt az első olvasásra némiképpen meghökkentő gondolatot, hogy az uchronikus történelemben a francia forradalmat az egyház robbantja ki az egyház szabadságát veszélyeztető királlyal szemben. Ám Robespierre abbé rémuralma így is bekövetkezik. Ez ismét csak nem meglepő, ha arra gondol-

unk, hogy Bibó szerint a jakobinus rémuralom fő oka az életidegen és erőszakos programgyártó értelmiség doktriner magartatása. Ennek a típusnak a történelmi képviselője pedig Robespierre, aki személyiségként az *Uchronia*ban sem cselekedhet másként, mint ahogyan azt karakterének belső törvényszerűsége diktálja. A döntő különbség persze az, hogy végül soron itt az egyház képes kontrollálni az eseményeket. A köztársaságot a legjobb államformának tekintő pápaság segítségével az 1848-as demokratikus forradalmak Oroszország kivételével az uchronikus történelemben mindenütt véget vetnek az abszolutizmusnak. No de, miért vannak ebben az elképzelt történelemben 1848-as forradalmak? A válasz Bibó gondolkodásmódjában keresendő. Jóllehet az uchronikus történelemben a katolikus egyház nem fonódik össze úgy a feudalizmussal, mint a valóságban, ám a feudális eliteknek, miután megszűnnek tényleges társadalmi szerepet betölteni, elkerülhetetlen módon itt is le kell tűnniük. Pontosan ugyanaz a helyzet a polgári vagy kapitalista elitekkel. Az *Uchronia*ban tehát éppúgy létezik a feudalizmus–kapitalizmus, illetve a kapitalizmus–szocializmus szembenállása, mint a valóságban, és az elitek itt is ragaszkodnak vezető szerepükhöz. Ám igen lényeges különbség, hogy itt az egyetlenes megmaradó egyház nem kötődik az előbb-utóbb funkciótlanná váló feudális és kapitalista elitekhez. Éppen ellenkezőleg: miután képes arra, hogy meglássa a demokratikus és szocialista gondolatkörnek a kereszténységgel való alapvető összefüggését, az igazságosabb társadalmat megvalósítani akaró társadalmi programok mellé áll. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezen a ponton eléggé támadhatóan látszik Bibó okfejtése. Nem derül ki ugyanis, hogy mi lenne az a tényező, mely visszatartaná az egyházat attól, hogy politikai hatalomra akarjon szert tenni. Hiszen a Bibó által többek között éppen az egyház társadalmi szerepe miatt nagyra értékelt középkorban kétségtelen módon maga az egyház az egyik legnagyobb politikai hatalom. Éppen ez az egyik legfontosabb előfeltétele annak, hogy be tudja tölteni társadalmi funkcióit. Érzésem szerint Bibó itt ellentmond saját világgépe logikájának, hiszen már az 1947-es székfoglalóban azt tartja az organikus angol fejlődés legfontosabb tényezőjének, hogy olyan hatalmak állnak szemben egymással, melyek mintegy ellensúlyozzák egymást.¹¹ Ezzel szemben az *Uchronia* egyetlenes szellemi központ szerepét betöltő egyházával kapcsolatban föltehető a klasszikus kérdés: ki őrzi az őröket?

Az uchronikus történelemben éppúgy vannak társadalmi feszültségek, mint a ténylegesen megvalósult történelemben. Az *Uchronia* ebből a szempontból elűt az utópiák merev és mozdulatlan, az örökkévalóságba fagyott harmóniájától. Bibó felfogásától nagyon idegen egy ilyesfajta társadalomkép,¹² számára a társadalmi egyensúly változás és állandóság, rivalizálás és kooperáció egyensúlya, ahol óhatatlanul keletkeznek feszültségkövek. Az *Uchronia* huszadik századi eseménytörténetében ilyen feszültségkövek Oroszország, ahol az Egyház megbuktatja az abszolút monarchiát, s átmenetileg egy kézben összpontosuló teokratikus hatalom jön létre. Róma ezt kezdetől fogva ellenzi. Az események következtében – akárcsak a valóságos történelemben – kapitalista–szocialista szembenállás következik be. Ez az uchronikus eseménysor ismét csak sokatmondó: Bibó ragaszkodik társa-

dalomelmélete logikájához. A történelem menete itt is a hatalom uralmi, arisztokratikus és kapitalisztikus formáitól a hatalom humanizálása felé halad. Másfelől itt a konfliktusok sokkal enyhébb formában zajlanak – hiszen ott van a reguláló és feszültségoldó funkciójú egyház. Például elmarad a sztálinizmus – jóllehet Dzsugasvili bíboros patriarcha megjelenik a színen –, a hidegháború a különböző egyházi frakciók vetélkedésévé halványodik. A sztálinizmus ugyanis Bibó szerint a francia forradalom által kiváltott romantikus forradalomkultusz egyik vadhajtsága. Márpedig az uchronikus történelemben a francia forradalom negatív hatása sokkal enyhébb, mint a valóságban, így következményei sem keltenek olyan nagy hatású hullámvérést, mint a valóságos történelemben. Másfelől az is kiderül itt, hogy Bibó a bolsevista-sztálinista ideológiát tulajdonképpen egyfajta pótvallásnak tartja. Az *Uchrónia* 20. századi orosz forradalma nyomán kialakuló teokratikus uralom a valóságos történelem bolsevik államegyházának egyfajta tükörképe. E tekintetben Bibó fölfogása közel áll az *Uchróniában* is szerepeltetett Bertrand Russelléhoz, aki szintén a kommunista gondolkodás kvázi-vallásos struktúrájára hívta fel a figyelmet. Megjelenik azonban itt a valóságosan létező huszadik század nyugati kálvinista egyházak kritikája is, mert Bibó szerint túlságosan összefonódtak a kapitalista elitekkel. Persze az *Uchrónia* logikájából következő módon ez indirekt bíráló, és pro forma az uchronikus egyháznak szól.

Ami az *Uchrónia* teológiai fejtegetéseit illeti, ezek lényegében véve megegyeznek Bibónak már korábban is vallott, és három évvel később *Az európai társadalomfejlődés értelmében* is kifejtett koncepciójával. Eszerint Bibó a protestáns teológia főképpen Rudolph Bultmann által képviselt demitologizációs koncepciójának szellemében a keresztény üzenetnek a ráakódott mitológiai burokból való kifejtését tartja fontosnak. A dogmákat le kell bontani, mindenféle csodahit el kell vetni, a lényeg a krisztusi örömhír, Krisztus személyiségének a központba állítása. Bultmann mellett kétségtelenül hatott Bibóra a másik nagy német teológusnak, Paul Tillichnek az egzisztencializmustól átszínezett teológiája. Bibó a valóságos protestáns teológiai fejlődés egy trendjéből, a baloldali színezetű radikális teológiából indul ki, ezt emeli át az uchronikus történelem szövetébe. A demitologizáció bultmanni koncepciója egyébként is közel áll a szívéhez, mert már a '40-es években a kereszténységnek azt a vonását említi nagy pozitívként, hogy benne valójában nem a teológia a fontos, hanem Krisztus „életközeli személyisége”. Bibónak ebből a radikális baloldali teológiai felfogásból következik az, hogy az *Uchróniában* a szabadgondolkodás nem áll szemben az egyházzal, sőt az egyház valamilyen módon magába olvasztja ezt a fajta gondolkodásmódot. Bibóra nyilvánvalóan erősen hat a radikális teológiai vonulat egyik elméleti előfutárának számító Bonhoeffer munkássága, mely az Isten nélküli kereszténység gondolatával erősen csökkenti, relativizálja a hívő és a hitetlen közötti távolságot. Ugyanakkor ide ismét csak bizonyos kritikái megjegyzések kíváncsoknak: ezen a ponton az uchronikus történelem szöveve bizony fölfeslik. Ugyanis az *Uchrónia* egyháza lényegében véve a valóságosan létező középkori egyház társadalmi pozícióját menti át az uchronikus modernitás időszakába. Föl kell tennünk azonban a

kérdést: egy „latitudinárius” álláspontot valló, azaz a hitbeli meggyőződések széles körű pluralitását eltűrő egyház vajon miképpen tudna ilyen szerepet eljátszani? A középkori egyház társadalmi pozíciója, a társadalmi és egyéni viselkedés számára mintákat adó tevékenysége ugyanis mindeken felül – Pierre Bourdieu terminológiáját használva¹¹ – a transzcendens üdvjavak monopolisztikus birtoklásának volt a következménye.

A teológiai gondolatmenetek szubtilitását biztosítja Bibó apósának, Ravasz Lászlónak a szerepeltetése, aki a konzervatív vitapartner szerepét tölti be, s ellene van például a zsidóság és kereszténység közötti különbségek relativizálásának. Az ezt követő gondolatmenetben bukkan fel az uchronikus történelemben az antiszemitizmus problémája. Eszerint a huszadik században Németországban pogromok vannak, ahol 4-5 zsidó is áldozatul esik. Bibó ezen a ponton is konzekvensen követi gondolatvilágának belső logikáját. Megtudjuk, hogy az uchronikus történelem eme sajnálatos eseménye kizárólag társadalmi – és nem politikai – okok következménye. Ugyanis már a *Zsidókérdés...* (1948) című híres tanulmányának egyik legfontosabb gondolata az volt, hogy az antiszemitizmus torz eszméinek legfőbb oka egy kóros társadalomfejlődés, aminek következtében zsidók és nem zsidók rendszeresen embertelen szituációkban kerülnek szembe egymással. Úgy tűnik, hogy ezeknek a német társadalomfejlődési anomáliáknak egy része az uchronikus történelemben is megvan. Érdekes, hogy Németországra az egész szövegben csak itt történik utalás. Nem világos, miért van ez így, hiszen Bibó gondolkodásának mindig is centrumában volt a német kérdés. Végül is az uchronikus történelem belső logikája szerint itt a német egységnek korábban és a valóságban bekövetkező torzulások nélkül kellene megvalósulnia. Hiszen úgy tűnik, itt elmarad a napóleoni kaland, következésképpen el kell hogy maradjon az általa kiváltott német ellenségkomplexus nyomán létrejövő porosz militarizmus, és annak hosszú távú következményei. Annál is inkább, mivel kiderül, hogy itt nem volt fasizmus, és nem tört ki a két világháború sem. Persze nem szabad arról megfeledkeznünk, hogy az *Uchrónia* tulajdonképpen vázlat, egy későbbi nagyobb mű vázlata. Nyilvánvalóan ez magyarázza egyik-másik gondolatmenet kidolgozatlanságát.

Visszont az uchronikus eseménysorban jóval hamarabb és ellentmondásmentesebben, pápai vezetéssel valósul meg az olasz egység, aminek eredményeképpen Olaszország Hollandiával együtt az európai társadalomfejlődés élvonalába kerül. Itt jön be a képbe Kelet-Európa és Magyarország. Mint megtudjuk, itt ismét csak az egyetemes egyház az az erő, amely megakadályozza a Dózsa-féle parasztháborút. Ez a megoldás is egy régi gondolatra vezethető vissza: Bibó már *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme* (1947) című tanulmányában úgy vélekedett, hogy a parasztháború a magyar történelem olyan folyékony korszakában zajlott le, amelyben az események mikéntje hosszú időre meghatározta a továbbiakat.¹² Így tehát az uchronikus magyar történelemben 1526-ban Dózsa György temesi gróf időben érkező ha-

dai megfordították a mohácsi csata kimenetelét. II. Lajos nem fulladt bele a Csele-patakba, hanem „1576-ban, a lengyel Jagellók kihalása után ő egyesítette a három kelet-európai királyságot, melyeknek együttese, ha sokszor hátrébb sántikált is az európai fejlődésben, azért egy bizonyos stabilitást jelentett ezen a vidéken: a Jagelló-ház mostanában készül kihalni a kissé részeges Dobzse VII. Istvánban.”¹⁵ Bibó megint csak hű marad magához: a kelet-európai térség bajainak egyik fő okát mindig is a számára idegen országokban, a monarchia társadalomépítő feladatait elhanyagoló Habsburg-dinasztiában látta. Egy feltételezett kelet-európai államszövetség ily módon egy rövid és egy hosszú távú előnyt is hozna. Egyfelől képes lenne a török megállítására, másfelől pedig kiküszöbölne a 20. század kelet-európai kisállami mizériáját.

Az *Uchronia* utolsó lapjain megtudjuk azt is, hogy Bibó milyen kritikusan viszonyul a modern technológia fejlődéséhez. Ez akkor derül ki, amikor az uchronikus történelemben is megjelenő – ám itt az egyházon belül maradó – antiklerikalizmust tárgyalja. Különösen az antiklerikalizmusnak a szcientista válfaját utasítja el. Ennek legfőbb képviselőjeként Teller Ede tűnik fel, aki azon kesereg, hogy az uchronikus történelemben a tudomány egyházi kontroll alatt lévén, nem fejlődik úgy, ahogyan az lehetséges volna. A szöveg ironiája világosan érzékelteti: Bibó szembenáll ezzel az állásponttal. Azt a mindenféle értékszempontot mellőzni akaró, a hatékonyságot legfőbb értéknek nyilvánító technokrata ideológiát bírálja itt, amire a bürokrácia hatékonyságkultuszával kapcsolatban már a '40-es években főlhívta a figyelmet, s

amit a kor legnagyobb veszélyének tart: „Teller Ede, az atomfizikus arról panaszkodik, hogy az Egyház a látszólagos támogatás mellett számos ponton mindenféle humanitárius mellékszempontból akadályozza a természettudományok fejlődését, melyeknek mai állása mellett már rég lehetett volna atombombát és űrutazást csinálni, de az Egyház, noha több mint száz éve volt az utolsó európai háború, még mindig nem ítéli az emberiség politikai szerveztségét s jóléti és táplálkozási ellátottságát elégségesnek ahhoz, hogy ilyen egyrészt veszedelmes, másrészt költséges játékszerekkel szórakozzék.”¹⁶

Az írás végén mintegy játékos ötletként Bibó elmeséli apósának azt, ahogyan a valóságban megtörténtek a dolgok: uchronia az *Uchroniában*. Azonban a valóságosan lezajlott 20. századi történelmet Ravasz László mint elképzelhetetlen abszurditást utasítja el: „Ezen túlmenően abszurdumnak ítéli annak még elképzelését is, hogy a szerzetesi aszkézisen alapuló modern tudományosság és a keresztény embermértősságon alapuló modern szabadságeszme a keresztény gondolkodás áramából kilépő, önálló, sőt egyházellenes mozgalmakként tartós sikert arathassanak, s a keresztény értékrendtől való elszakadás komolyan katasztrofális következményei (atombomba, erőszakkultusz, erkölcsi nihilizmus) csak a 20. században bontakozzanak ki.”¹⁷

Az írás Bibó blaszfémikus ízü kérdésével zárul: nem lehetséges-e, hogy a Szentélek a valóságos történelemben elhagyta az egyházat? Azaz – Bibó kérdését folytatva – vajon nem egy Isten által elhagyott világban zajlik-e a történelem?

J E G Y Z E T E K

1. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok* IV. köt. Budapest, 1990. 265–283. (A továbbiakban: Bibó I–IV.)
2. Uo. 268.
3. Bibó I. 604.
4. „... a tradicionalizmust mint általános emberi sajátosságot megkülönböztetjük a konzervativizmustól mint jellegzetesen modern és történeti jelenségtől... A tradicionalista cselekvés majdnem tisztán reaktív. A »konzervatív cselekvés« tartalomra, mégpedig olyan tartalmi összefüggésre orientált, amely korszakról korszakra, az egyik történelmi periódustól a másikig, eltérő objektív tartalmakra tesz szert, és szüntelenül változik.” (Mannheim Károly: *A konzervativizmus*. Ford. Kiss Endre. Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1994. 520. 55.)
5. Erre vonatkozóan I. Kovács Gábor: *Elit, közösség és kizsákmányolás*. In: *A hatalom humanizálása (Tanulmányok Bibó István életművéről)*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Pécs: Tanulmány Kiadó, 1993. 148–166.
6. Ehhez a kissé sommás megállapításhoz azonban hozzá kell hogy tegyük: ez csak a publikált írások vonatkozásában igaz. A nem publikált kéziratok anyagával kapcsolatban nem egészen ez a helyzet. Jó példa erre az „Ókécskei előadás”, vagy a „Szegedi egyetemi előadások” szövege.
7. *A Korunk diagnózisa* című Mannheim Károly-recenzióra gondolk. In: Bibó I. 260.
8. „A háborúról”: töredék, 1948. január előtt készült, 4 oldal. Magyar Tudományos Akadémiai Kézirattára (a továbbiakban MTAKK) Ms 5115/101, illetve „Szegedi szociológiai előadások, A harcról és a háborúról”, 31–32., MTAKK Ms 5116/12.
9. Egyetlen kivétel: Trencsényi Balázs: „A tegnap árnyékában (Bibó István és az *Uchronia*).” *Nappali Ház*, 1993/2. 35–45.
10. Bibó IV. 267.
11. Bibó II. 380.
12. „És van olyan harc, melynek emberek életét és egzisztenciáját kifejezetten tiszteletben kell tartania. Semmi vita nincs aközül, hogy ez utóbbi értelemben vett harc hasznos és termékeny, s a gazdasági, politikai és szellemi élet valóban trespédbe süllyedne, ha a harcnak ezek a jelenségei megszűnnének.” („A háborúról...”, MTAKK Ms 5115/101, 4. old.)
13. Erre vonatkozóan: *A vallási mező kialakulása és struktúrája*. In: Pierre Bourdieu: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1978. 165–237.
14. Bibó II. 497.
15. Bibó IV. 278.
16. Bibó IV. 279.
17. Bibó IV. 281–282.

Rendszertelen beszélgetés Edmund Husserllel

TÖRTÉNIK EGY BUDAPESTI LAKÁSBAN, 1996 NYARÁN,
HAJNALTÁJT

LEJEGYEZTE MEZEI BALÁZS

(Első gondolatmenet; még teljes az éjszakai sötét)

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Három évvel ezelőtt elhatároztam, hogy meglátogatom szülőházamat Prossnitzban. El is mentem a városba (Budapesttől néhány óráos autótú), de a házat nem találtam, mert az egész negyedet, beleértve a Brecherstrasse 2.-t, az 1980-as években lerombolták. Azt tervezték, hogy gigantikus lakótelepet építenek a helyére, ám ebből nem lett semmi. Aztán a múzeumban – ahol éppen emlékszóbat készültek berendezni számodra – találkoztam egy idős asszonnyal, aki gyom fölverte, törmelék borította helyre vezetett, s azt mondta: itt állt a Brecherstrasse 2. számú ház...

EDMUND: Szerettem benne lakni. Kétszintes volt, a gyerekszoba a második emeleten, ezért sokkal világosabb, mint a földszinti szalon, ahol esténként összegyűltünk – szüleim, s mind a négy gyerek. Sokat énekelünk, régi zsidó, morva, német dalokat... Apám olykor történeteket mesélt üzleti útjairól, az ország, a Monarchia népeiről, melyek nyelvét valamilyen fokon mind ismerte – csehül éppúgy el tudott társalogni, mint magyarul vagy horvátul – noha odahaza persze németül beszélünk. Különös módon leginkább a magyarokat kedvelte..., sokáig fontolgatta is, hogy délebbre költözik, követve néhány más kereskedőcsalád példáját, melyek Pesten telepedtek le. A családi legendárium egyik főeleme volt, hogy valamely úkapám már igen fiatalon katona lett, huszárnak állt – innét a Husserl név, melynek jelentése „huszárka”...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: De zsidó nyelven már nem tudott...

EDMUND: De, tudott még valamennyire, értette a Tórát, noha zsinagógába ő maga már nem járt el. Jómagam izraelita hitűnek születtem, de gyermekkoromban szinte semmi kapcsolatom nem volt a vallással. Tudtam, merre van a prossnitzi zsinagóga, de nem ez maradt meg gyermekkori emlékeimben, hanem a lutheránus templom, mely mellett naponta elgyalogoltam az iskolába menet.

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Az iskolát nem szeretted...

A beszélgetésben közölt életrajzi, történeti, földrajzi és bibliográfiai adatok megfelelnek a valóságnak. Az idézetek a Karl Schuhmann által összeállított időrendi életrajzból valók, és hitelesek (Husserl-Kronik, Den Haag: Martinus Nijhoff, 1977). Husserl filozófiai gondolatainak összefoglalása a lejegyző értelmezését tükrözi.

EDMUND: Mondjuk inkább úgy, hogy az iskola nem szeretett engem. Nem voltam rossz tanuló, legalábbis az elémiben nem, csak kicsit álmatag. Gyakran előfordult, hogy óra közben elaludtam. Kinevettek érte, de nem bántam. Gyerekeknek béketűrő voltam, testileg is elég erős... Ha valami megragadta a figyelmemet, nem tudtam másra fordítani. Egyszer apám egy zsebkéssel ajándékozott meg. Némi vizsgáldás után arra jutottam, hogy nem elég éles, ezért egy köszörűvel nekiláttam megélezni. Ebben annyira elmerültem, hogy csak később vettem észre: a penge szinte elfogyott az élezés hatására – a kés használhatatlanná vált.

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Emmanuel Levinas is elmondta ezt a történetet, s azt is hozzátette, hogy benne mintha jellemedet láttad volna kifejeződni: azt, ahogyan nekiláttál egy-egy problémának, addig pontosítva, míg maga a probléma szinte megszűnt, használhatatlanná vált...

EDMUND: Ez persze nem volt mindig így. A gimnáziumban ugyan igencsak merengő voltam, de azt nem mondhatnám, hogy problémák pontosításával lettem volna elfoglalva. Valamilyen okból roppant érdekesnek találtam az eget – nem a felhőkkel tarkítottat, hanem a merő levegőt, a tapasztalati ürességet. Leginkább az a kérdés foglalkoztatott, hogy vajon Isten azonos-e azzal az ürességgel; s ha van, lát-e engem, amint ott ülök a padban, valójában nem figyelek semmire...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Olyannyira nem figyeltél, hogy érettségi előtt meg is akartak buktatni: az igazgató közölte apáddal, hogy nem leszel képes letenni a vizsgákat.

EDMUND: Így is volt. Apám komor arccal jött haza, magához hívott, s csak annyit mondott: holnaptól kezdve reggel öt órakor kelsz. Ehhez persze nem voltam hozzászokva, de apám nem ismert irgalmat. Egy fél éven keresztül minden reggel pontban ötkor ébresztett. Fél hat-tól hét óráig tanulnom kellett, melyet ő maga végig felügyelt. Hétkor megreggelizhettem, majd mentem az iskolába. Ez megváltoztatta az életemet. Évtizedekkel később, amikor még mindig hajnali ötkor keltem, s az íróasztal előtt kezdtem a napot, gyakran eszembe jutott apám, amint ott állt mögöttem, s hallgatagon figyelte, hogyan tanulok. Amikor megakadtam, mindig azt kérdezte: Nem érted?

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Mit nem értettél?

EDMUND: Ha odafigyeltem, mindent megértettem. Csak odafigyelnem volt nagyon nehéz. Ha megakadtam, valójában figyelmem terelődött el – újra meg újra az a

kérdés kötött le, hogy van-e Isten, de ez is inkább csak az érzések szintjén, mintha homályosan arra készültem volna, hogy valamikor élesen és sokoldalúan is felvessem ezt a kérdést.

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: De erre végül is nem került sor.

EDMUND: Nem, nyíltan, kifejtett formában valóban nem. Később, amikor már kidolgoztam fenomenológiám alapjait, sokan szerették volna, hogyha külön traktátusban foglalkozom a vallás, és ezen belül is az istenség problémájával. Erre biztatott már Max Scheler, majd a fájdalommal korán elhunyt, zseniális Adolf Reinach, végül Edith Stein is... De én a saját utamat követtem.

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Így már világosabb, hogy a lipcei egyetemen, ahova érettségi után beiratkoztál, miért kerültél bele Tomas Masarykék bibliakörébe.

EDMUND: Persze, noha akkoriban elsősorban az asztronómia érdekelt; csillagász akartam lenni, ami egyfajta romantikus továbbélése volt gyermekkori emlékeimnek. Masaryk mint idősebb diák, s mint „földim”, egyszer pártolón karon fogott, s elvitt a bibliakörbe, ahol az Újszövetséget olvastuk s beszéltek meg: az evangéliumokat, Pál leveleit. Engem annyira vonzott Jézusnak az evangéliumokban kirajzolódó alakja, hogy azon kezdtem gondolkodni, keresztény hitre térek, hiszen eredeti vallásomból nem sokat kaptam odahaza. Jézus alakja azonban megragadott – kicsit úgy éreztem, ő is az én véreből való, tehát bizonyára érdemes ráfigyelnem. S miközben ráfigyeltem, kezdtem megérteni valamit, ami talán már gyermekkorom óta foglalkoztatott. De ez nem Isten léte vagy nem-léte volt, hanem inkább valahogyan az emberi élet értelméhez kapcsolódó – kezdtem megérteni, hogy mit jelent az: az élet értelme.

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: S mire jutottál?

EDMUND: Ezt most nem tudnám röviden összefoglalni.

Annyi biztos, hogy abban, amire jutottam, Franz Brentanótól kaptam talán a legjelentősebb impulzust. Hozzá is Masaryk vitt el, Bécsbe, ahol Brentano tanított...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Az oly tehetséges Brentano-család talán legjelentősebb alakja...

EDMUND: Képzeld magad elé egy magas, szikár, sasorrú, idősödő férfiút, hófehér, bozontos szemöldökkel, hosszú, ezüstös hajjal, ugyanilyen szakállal. Rendszerint hosszú, fekete kabátot viselt, szűk gallérját nyakáig felgombolva... Brentano után az utcán is megfordultak, annyira próféta jelenség volt. S amikor elkezdett beszélni, szinte ellenállhatatlan vonzerőt gyakorolt hallgatóira. Lendületesen szólt, beszéde élénk és költői, ugyanakkor analitikus és problémaközpontú volt. Persze, sok mindennel nem értettem egyet akkoriban – már egy idő óta a matematika filozófiai alapjaival foglalkoztam –, de a jelenség senkit sem hagyott közömbösen. Ők ketten kísérték végig az életemet: apám, hallgatagon, mintegy mögöttem állva láthatatlanul, Brentano pedig velem szemben, élénken vitatkozva állításaimmal...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Később, amikor már híres logikusként fenomenológiád alapjait építetted, s erről mint mesterednek, Brentanónak is beszámoltál, gunyos megjegyzésekkel illetted...

EDMUND: Sokat köszönhettem neki, nemcsak személyesen, gondolkodóként is. Az intencionalitás fogalmára gondolok, noha ebben némileg felülbíráltam őt... Különben szenvedélyes, iróniára hajló, olykor szeszélyes ember volt, hatalmas műveltséggel és művészi érzékenységgel – elég csak összevetni logikai elemzéseit és

verseit, melyek sokszor nem gyengébbek nagybátya, Clemens Brentano költeményeinél.

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Franz Brentano katolikus pap volt, aki szembefordult egyházával a pápai csalatkozhatatlanság dogmája miatt – majd, ha már egyszer így alakult, meg is házasodott. Te mégsem a katolicizmushoz közeledtél.

EDMUND: Nem, egyáltalán nem. A katolicizmust tiszteltem, de számomra, talán otthoni háttérrel miatt, idegen volt az állami pompa, és különösen a katolikusok dogmatikusnak tűnő beállítódása. Ugyanakkor a katolicizmus univerzalitását csodálattal szemléltem – s talán igazuk van azoknak, akik szerint a fenomenológia egyetemessége inkább a katolicizmus tudományosmennyéhez áll közel, s nem annyira az általam választott lutheranizmuséhoz.

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Ugyanakkor volt abban valami aszketikus, ahogyan munkádnak adtad magad.

EDMUND: Aszketikus igen, de ennek a forrása, ha már a felekezeteknél tartunk, inkább a preprotestáns német misztika volt: A Német teológia, Eckhart mester és a rajnai misztika írásai. Különben persze inkább filozófusokat olvastam: Descartes-ot, Hume-ot, Kantot, Leibniz-et...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Kantot azonban eléggé későn...

EDMUND: Kanthoz való viszonyomat Brentano heves, és nem mindenben igazságos kritikája határozta meg. Ennek köszönhető, hogy már elmúltam negyvenéves, mire alaposabban is olvasni kezdtem írásait. Abban a korban az empirizmus, a tapasztalatkritika, a logikai empirizmus lázában éltünk. Nem tűnt közelinek egy absztrakt szubjektumfilozófia...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: ...amilyenek azonban fenomenológiádat is tartották.

EDMUND: Kérdés, mennyi joggal. Igaz, hogy használtam a kanti „transzcendentális” fogalmát, de csak el kell olvasni, hogyan értelmezem. Kantot kritikusan szemléltem, noha elismerem, hogy tudatfilozófiája annak a filozófiatörténeti vonulatnak kifejeződése, melyben a legtöbbre fenomenológiám jutott.

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: ...mellyel véget is ér a filozófia?

EDMUND: A filozófia nem ér vele véget, de talán véget ér az újabb és újabb módszerek keresése. Fenomenológiám a valódi filozófiai módszer alapvető kifejtése, melynek nyomán beláthatatlan időközön át folytathatók a filozófiai kutatások.

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Ám e beláthatatlan táv nem tűrődik munkáidban, melyek inkább számtalan apró probléma kifejtésével vannak tele... Azt is mondták, hogy munkád közben – már neves egyetemi tanárként – sokszor hangok hallatszottak dolgozószobádból...

EDMUND: Valóban, sokszor hangosan gondolkodtam, de kényszerképzeteim – depressziós időszakaim ellenére – nem voltak. Hangosan gondolkodtam, s közben jegyzeteltem – sokszor így tűnt a legkönnyebbnek.

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Legkönnyebbnek, ami valójában vasnehéz volt...

EDMUND: Ólomnehéz. Minden lépés, minden gondolat olyan volt, mintha egy hatalmas követ kellett volna odébb gördítenem. Sokan dicsérték a *Logikai vizsgálódások* lendületes stílusát – tartalmán túlmenően, ami valóban forradalmi hatású volt egy olyan korban, 1900 körül, amikor az emberek amúgy is forradalmat vártak minden téren –, azt a stílust ünnepezték, mely verejték-

ben fródott, mondatról mondatra, kínok közepette elő-rejutva.

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Gondoltad volna ekkor, hogy két év-tized elmúltával Európa legnevesebb filozófusa leszel?

EDMUND: Persze hogy nem gondoltam – a hírnévre, az ünnepeletségre egyáltalán nem. De nem is érdekelt volna. Súlyokat görgettem, késemet életem magamban elmerülve, nemigen érdekelt, hogy ki hogyan vélekedik minderről. A *Logikai vizsgálódásokban* világosan láttam, hogy egy problémát meg kell oldani – mivel senki nem vállalkozik rá, nekem kell megoldanom. De ez a probléma nem másoké volt, hanem olyan, melyet korábban én magam sem ismertem föl, s ezért áldozatául is estem – ahogyan ezt Paul Natorp a szememre is vetette. De végül is sikerült azonosítanom a problémát, a pszichologizmus problémáját, s nekiveselkedtem a megoldásnak. Matematikus voltam, Weierstrassnál akartam maradni kutató asszisztensként, így hozzá voltam szokva ahhoz, hogy egy komoly kérdést nem ide-oda rohangálva kell megoldani, hanem konok, sőt könyörtelen koncentrációval...

(Második gondolatmenet; már virrad)

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Most ne menjünk végig életed további, objektív eseményein, ne térjünk ki a göttingeni, majd a freiburgi évekre, miközben fenomenológiád alapjait megvettted és kidolgoztad – hanem inkább arról beszéljünk, ahogyan te magad megélted ezt a folyamatot, mely Masaryk bibliakörétől a berlini szuper-előadásig vezetett, melyen 1600 hallgató előtt beszéltél a fenomenológia és az antropológia problémájáról...

EDMUND: Ez 1931-ben történt. Tudtam, hogy sokan lesznek kíváncsiak az előadásra, de döbbenetesen szembesültem ezzel az embertömeggel. Az emberek, a fiatalok nagyon vártak valamit akkoriban – valami megváltást, mely elhozná a német föltámadást... Persze én ekkor már hetvenkét éves voltam, semmiképpen sem fiatal ember. Legalábbis kívülről nézve. Belül éppenséggel alkotói lázzal eltelve éltem. Annak ellenére, hogy fiatal koromtól meglévő depresszióm újra meg újra erőt vett rajtam – olykor hónapokig is letaglózva –, mégis terveket szőttem többkötetes, fenomenológiai szisztematikákról, mely a jövő tudományosságát alapjaiban meghatározza...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Manapság kicsit naivnak tűnnek az ilyen elképzelések...

EDMUND: Akkoriban korántsem volt így. A nyugati emberiség egész történelmét úgy tekintettem, mint egy-egy kiemelkedő géniusz tetteinek hatástörténetét... Platónra, Arisztotelészre, Descartes-ra gondolok. S persze Galileire, Newtonra... Brentanótól azt tanultuk, hogy hamarosan fellép a pszichológia Newtonja is, egy lángelme, aki alapjaiban változtatja meg a modern tudományosságot, s lehetővé teszi a hagyományos metafizikai célok és a modern, természettudományi célok egyetemes szintézisét...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Sokan pályáztak erre a státusra... Olyanokra gondolok, mint Theodor Fechner, Auguste Comte, később Freud vagy Jung... Comte még vallást is alapított, a pozitívizmusét...

EDMUND: Persze, Brentano nagy csodálója volt Comte-nak, ebből nem csinált titkot. Számomra azonban kö-

zömbösebb volt – én alapvető, logikai-lélektani kérdések megoldásától vártam az áttörést, vagyis aprólékos és mélyreható munkától. Freud népszerűsége nem vonzott, írásaiban itt-ott elzárkózom tőle, iskolájától, nevének említése nélkül... Jungról nem sokat hallottam, hiszen amúgy a magam kutatásaival voltam elfoglalva – ő talán többet hallhatott rólam. A kutatás logikáját a problémák maguk szabták meg: az időtudat esetében például sokáig, évtizeden át kellett elemezni az alapvető, mindennapi időtapasztalatok tömegét, hogy ezeken keresztül alakítsam ki az időtudat fenomenológiáját.

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Kicsit úgy dolgoztál, mint a természet-tudósok vagy a kísérleti pszichológusok.

EDMUND: A pszichológia akkoriban új, intenzíven fejlődő diszciplína volt. Empirikus tudomány, ami azt jelentette, hogy kísérletek elvégzésére, majd elemzésére koncentrált, és hipotetikusan haladt előre. Amiként az én fenomenológiám is, melyben azonban az empirikus kísérletek helyett gondolati kísérletekkel éltünk, s ezek logikai analízisével. Meghatároztuk fogalmainkat, összevetettük tapasztalatainkkal, szűkítettük vagy bővítettük e fogalmakat, sémákat állítottunk föl, s erre építettünk elméletet. A fenomenológia persze egyrészt leíró tudomány volt, másrészt azonban a logikai elemzések eredményeképpen született lényegfogalmak szisztematikája.

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: „Lényegfogalmaké”?

EDMUND: A fogalmat persze nem verbális fogalomként értem, hanem valóságos mozzanatként. Ahhoz, hogy a valóságot fölfoghassuk, hogy egyáltalán fölfoghassunk bármit, amit valóságnak nevezünk, szükségünk van először is a fölfogásra – nem érzeki vagy észleleti képességre, hanem ezek konkrét lehetőségére, arra, ami minden észlelésben a konkrétan lehatárolt. De nem csak erre van szükségünk: arra is, ami szisztematikusan felosztja észleleteinket, tehát alkalmassá tesz bennünket arra, hogy nem egyszerűen különálló mozzanatokot fogjunk föl, hanem egymástól szisztematikusan elhatároltakkat...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Ehhez elegendő talán az a tény, hogy különböző érzékszervekkel rendelkezünk...

EDMUND: S hogyan észlelünk mégis egységesen? Hogyan tudjuk, hogy az, amit szagolunk és látunk, ugyanaz?

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Például úgy, hogy megtanuljuk: gyermekkorunkban a tapintással, a térben való mozgással, az egyes érzékszervek gyakorlásával hozzászokunk ahhoz, hogy a dolgok egységesek, melyekre különböző észlelési aspektusok vonatkoznak... Vagyis elegendő lenne feltenni annyit, hogy mivel az ember ilyen és ilyen érzékszervekkel bír, melyek használatát így és így tanulja meg, jut el az egységes észleléshez, a fogalomalkotáshoz, a fogalmak szintaktikus rendszerezéséhez...

EDMUND: Jó; csak azt nem értem, hogyan alakíthat ki a szervezet egy olyan szisztematikát, melyet maga a kialakítás folyamata már mint meglévőt feltételez. Vagyis: a csecsemő nem tud beszélni; de nem is lenne képes sohasem megtanulni, ha maga a tanulási folyamat már nem követné a beszéd megtanulásának a szabályait – mint annak idején mondogattuk: Sohasem tanulsz meg beszélni, ha nem tudsz beszélni. Vagy: ha meg akarsz tanulni egy nyelvet, tudnod kell egy nyelvet – s ez szó szerint *ab ovo* érvényes. Mondok erre egy példát. Második fiam úgy tíz hónapos lehetett, amikor életkorának megfelelően már nagy hangerővel próbálgatta szonorikus lehetőségeit. Megfigyelte, hogy a dajkája karján ülve, a

ház előcsarnokába érve, hangja visszhangzik – ezzel gyakran elszórakozott. Azután megfigyelte, hogy amikor kalapot és sétatálcát veszek magamhoz, azt hamarosan ajtónyitás követi, majd kilépés az előcsarnokba. Ezért igen gyorsan (néhány hét alatt) a következő szokást vette föl: amikor meglátta, hogy kalapot veszek, nagy hangon belekezdett annak a hangnak a megszólaltatásába, melyet a visszhang kedvéért előtte már gyakorta próbálgatott. Végül pedig a kalap vagy a kabát pusztán látványa is a jellegzetes hang megszólaltatására bírta. Vagyis nem egyszerűen a következtetés képességével bírt, nemcsak a kalapföltételt hozta kapcsolatba az előcsarnokba való kilépéssel, hanem ezt az egészet jelezte is azzal a hanggal, mely számára az előcsarnokra volt jellemző. Röviden szólva: a gyermek beszélt, holott anyanyelvén még nem tudott... Tehát van egy szabályszerűség, mely a beszédben kifejeződik, de már a beszéd megtanulása előtt is jelen kell legyen valamilyen formában...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Például az agy és a központi idegrendszer sajátos felépítésében – a géneket most nem említem... S ha erre azt mondod, hogy e sajátos felépítés már feltételezi az említett szabályszerűséget, akkor erre igen csattanós válasz adható: igen, feltételezi ezt a szabályszerűséget, amely viszont nem valami ideális entitás, hanem evolúciós fejlemény: évmilliók fejlődésének az eredménye.

EDMUND: S maga a fejlődés? A fejlődés milyen szabályszerűségnek engedelmeskedik ahhoz, hogy lehetővé tegye az emberi beszédet?

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Semmilyennek... azaz annak, amit, te is tudod, Darwin óta természetes kiválasztódásnak neveznek... De elismerem, hogy itt súlyos problémák vannak; a harsogó propaganda ellenére például teljesen homályos a természetes kiválasztódás fogalma.

EDMUND: Nem egyszerűen homályos, hanem ellentmondásos is: azt nem magyarázza meg, hogyan jöhet létre olyan szabályszerűség, melynek konkrét kialakulása már feltételezi a szabályszerűség valamilyen előzetes formáját. Leibniz tette fel a kérdést: miért nincs inkább semmi? Erre a kérdésre nem lehet azzal válaszolni, hogy „mivel van valami, az már szabályszerűséget is hordoz, legyen ez éppen bármilyen, vezessen evolúciósan akár a méhek táncbeszédéhez vagy az emberi nyelvhez...” Az angol erre mondja azt, hogy „begging the question” – a kérdés újra fel van téve. Hiszen, gondolj csak bele: az evolucionista azt állítja: nem az az érdekes, hogy van emberi nyelv és gondolkodás, hanem az, hogy elvileg bármerre fejlődhetett volna az evolúció, mindenkor valamilyen értelmes eredményt hozott volna, akár olyat is, amiről jelenleg fogalmunk sincs...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Igen, az ifjú Donald Griffin éppen halálod évében jött arra rá, hogy denevérek ultrahangok sokaságát használják tájékozódásra, sőt kommunikációra is...

EDMUND: Na, látod. Tehát azt akartam mondani, hogy a kérdés nem az, hogy az evolúció mindenképpen értelmes eredményt hozott volna, hanem az, hogy miért kell egyáltalán valami értelmes eredménnyel előrukkolni? Miért kell fennmaradni a legalkalmasabbnak? S mit kezdünk azzal a ténnyel, hogy leggyakrabban egyáltalán nem a legalkalmasabb marad fenn, hanem az, aki kivonja magát a küzdelmekből, vagy akinek egyszerűen szerencséje van, holott esetleg minden más szempont-

ból alkalmatlanabb. S mit kezdünk azzal, hogy legtöbbször egyáltalán nem az egyed alkalmassága dönt, hanem a környezete... Továbbá azzal a ténnyel, hogy evolúciós fejlemények jelentkeznek olyan természeti egyensúlyi helyzetben, amikor fizikai-biológiai szempontból semmi szükség nincs rájuk...?

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Talán értem, mire gondolsz. De nem vezet ez a gondolat kreacionizmushoz? Valamilyen előzetes, értelmes terv meglétének a feltételezéséhez?

EDMUND: A kérdés az, hogyan értsük az előzetességet. Ha a monoteizmusok módjára, az naivitás. Ha apriorisztikusan, az inkonzekvens – nem képzelhetjük el az apriorit annak terminusaiban, mint azt, *ami* nem a priori. Egy lehetőség marad: képzeljük el fenomenológiailag, vagyis úgy, hogy mindaz, amit empirikusan és reflexív módon észlelünk, mindig vonatkozása csupán egy olyan egésznek, mely sem nem empirikus, sem nem reflexív... Pontosan nem mondhatjuk meg, hogy milyen, mert egész mivolta mindig a vonatkozások sokféleségének változásában ad hírt magáról... S éppen, mert ezen megnyilvánulásokban észleljük, nevezzük fenomenológiáinak.

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: S amit nem észlelünk bennük? Az hova tartozik?

EDMUND: Nem kell valamit aktuálisan észlelnünk ahhoz, hogy legalábbis észlelhetőnek tartsuk...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Elvileg minden észlelhető?

EDMUND: Mi az, hogy „elvileg”? Teljesen természetes, hogy valamiképpen minden észlelhető, még akkor is, ha sem én, sem te, sem senki más nem fogja aktuálisan észlelni. Persze itt is különbséget kell tennünk. Hogy Hannibal mi pontosan érzett akkor, amikor az Alpokból aláereszkedvén megpillantotta az észak-itáliai síkot, vagy Ali pasa hogyan élte meg az alexandriai könyvtár égését, soha senki nem tudta, nem tudja, és feltehetően nem is fogja megtudni...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Talán ők maguk sem tudták...

EDMUND: Ők maguk nyilvánvalóan tudták valamiképpen. Én is tudom, hogy milyen most veled itt beszélgetni, noha nem biztos, hogy erről pontosan és kimerítően számot is tudnék adni... Tehát a fenomenológia is abban az értelemben képes mindent feltárni, hogy rámutat arra, valaminek lenni mindig valamilyen, s mint ilyen, észlelhető – valamilyennek lenni egyben észleltséget jelent...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Esse est percipi?

EDMUND: Esse est quodammodo esse; quodammodo esse est percipi.

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: A mai természettudósok, pszichológusok egy része is valami ilyesmiről beszél... Szemben a fizikalista-természettudományos megközelítés redukciós törekvéseivel, egyre határozottabban képviselik a tudat redukálhatatlanságának tézisét. Némelyek még a dualista fölfogásig is elmennek, és ismét a test és lélek kettősségéről beszélnek, mint például John Eccles és ifjabb követői... S ez mintha elkerülhetetlennek is tünne: az esse és a *quale* két ontológiailag diszkontinuus területnek tűnik...

EDMUND: A dualizmusnak persze nincs sok köze a fenomenológiához...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Annyiban talán van, hogy a tudati szféra redukálhatatlanságát vallja.

EDMUND: Ez nem elég. Ha a „tudati szféra” redukálhatatlanságáról beszélsz, máris lehetővé válik a redukálható-

ság. A tudat a fenomenológia szerint nem különálló szféra, mintha a valóság a kartezianizmusnak megfelelően két egymással szembenálló, valóságában egyenrangú tényezőből állna... A valóság természetesen egységes, monisztikus, de sajátos monizmus ez, olyan, hogy belefér a tudat mint e monás sajátos természetének kifejeződése... A tudat funkció, a valóság funkciója, de ennek felismeréséhez először is azt kell meglátnunk, hogy az, amit mindennaposan valóságnak állítunk, miképpen funkciója a tudatnak – csak ezután érhetjük el azt a valóságot, melynek funkciója az a tudat, melynek mindennaposan tudatában vagyunk. A kettő egységének a természetét nem a természettudományok limitált módszertana tárja fel, hanem egy átfogóbb módszertan, a fenomenológiai, mely arra világít rá, mi az egyáltalán, hogy a valóságra vonatkozóan állítunk valamit. Erre gondolj: a kövek, a dolgok, a tárgyak *mint ilyenek* nem állítanak semmit. Mi állítunk valamit, magunkra, a kövekre, a tárgyakra vonatkozóan. Hogyan? Miért? Miképpen?

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Hogyan? Miért? Miképpen?

EDMUND: Te persze most biztosan nem gúnyolódsz – tudod te is, mire gondolok.

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: A szubjektivitásra?

EDMUND: Talán nem magára a szubjektivitásra – attól függ, hogy vesszük ezt a szót –, hanem inkább arra a genesisre, melyben a szubjektivitás is elhelyezkedik; aminek a szubjektivitás is effektusa... Ha figyelemmel olvastad írásaimat, te is tudhatod, hogy a szubjektivitás nálam funkcionális fogalom: olyan összefüggést jelöl, mely gyökeresen különbözik attól, amit létnek vagy létezőnek veszünk, akár spontán, akár tudományosan. Amire én utalok...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Azt hiszem, tudom, mire utalsz. Néhány éve olvastam egy könyvet Thomas Nageltől. Van benne egy szakasz, mely arról szól, hogy a konkrét szubjektivitás nemcsak hogy megfoghatatlan és kifejezhetetlen, hanem a rá vonatkozó tudásunk is alapvetően tér el más, normális ismereteinktől – hogy ez a tudás mint fennállás egy különleges létezési mód, melyet a mai tudomány még nem képes beleilleszteni az objektív-fizikalista világképbe.

EDMUND: Nagel..., Nagel... elég gyakori név ez.

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Belgrádban született, éppen halálod évében... de már New Yorkban nőtt fel... Később aztán rájöttem, hogy Nagel is csak átveszi ezt a gondolatod Timothy Sprigge-től... aki nagyon kedves ember... egyszer meghívott magához vacsorára. Hajában sült krumplit ettünk eidami sajttal...

EDMUND: S ennek mi köze a szubjektivitáshoz?

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Csak azon töprengtem el, amit az előbb Hannibálról mondtál. Tulajdonképpen azt is lehetetlennek tűnik pontosan leírni vagy demonstrálni, vagy beszámolni róla, hogy milyen volt valami ekkor és ekkor, holott én *valamiképpen* pontosan tudom, hogy milyen volt – például a hajában sült krumpli *íze ott és akkor és abban a hangulatban*. Tudom, vagyis meg tudom mondani, hogy az, amikor veled beszélgetek, *nem olyan, mint amilyen volt az, amikor Sprigge-gel hajában sült krumplit vacsoráztam*. De a fő kérdés inkább ez: a fenomenológia vajon nem tudományos rendszerezés? A quomodó esse tereumát nem *szisztematikusan* akarja feltárni, mintha például leíró geológia lenne? Nincs ebben valami ellentmondás? Bírálod az objektív fizikaliz-

must, de a fizikalizmussal kifejlődő szisztematizmust átveszed annak leírására, amire a fizikalizmus nem vonatkozhat. Például Kurt Gödel éppen nevezetes berlini előadásod évében – 1931-ben – adta közre fölfedezését, mely szerint nem igaz a régi föltevés, hogy a matematikai gondolkodás bármely szektora ellátható olyan axiómákkal, melyek elegendőek az adott területre vonatkozó igaz kijelentések végtelen totalitásának rendszerezéséhez. Ezt a hatalmas jelentőségű felfedezést akkoriban senki sem vette észre.

EDMUND: Valóban, magam sem hallottam róla. De talán az én fenomenológiám mégsem vethető alá egy matematikai elmélet föltevésének. Legalábbis mindvégig arra törekedtem, hogy a fenomenológiát mint – egyebek mellett – a matematika megalapozó tudományát tárjam föl. Valamint ez a tétel, ha jól értem, semmiképpen sem érinti a fenomenológia azon törekvését, hogy egységes módszertani alapozást nyújtson a tudományoknak, s ennyiben – de a szaktudományokhoz képes alapvetőbb értelemben – maga is tudomány legyen. Tehát nem egyszerűen arról van szó, hogy a szubjektivitás által jelölt tereum olyan *valami* lenne, mint a fa valami, és az én gondolatom valami. Hanem inkább *valamiféle* ez, valamiféle milyenség vagy *quale*. Ezért a fenomenológia sem úgy tudomány, mint a földrajz vagy a matematika – melyek egyaránt *valamikre* vonatkoznak –, hanem a *milyenségek* tudománya, ha szabad így mondanom. Ennyiben persze a tudományossága is különbözik a limitált objektivista tudományokétól. De azt már nem fogadhatom el, hogy kétfajta tudományosság létezik...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: S kétfajta módszer? Ahogyan például Dilthey állította?

EDMUND: Azt hiszem, nagyon súlyos következményekhez vezetne, ha a módszereket gyökeresen elhatárolnánk egymástól. Persze, léteznek különböző eljárások, megfelelően tárgyaiknak. De ezen eljárások egyetlen racionalitáshoz tartoznak. A fenomenológia ennek az alapvető racionalitásnak a módszerére épül... Lényege az epokhé, mely mindenekelőtt a filozófust érinti: a filozófusnak ugyanis sajátosan kell viszonyulnia a világhoz, elvetve a mindennapi naivitást. Tudnia kell, hogy minden tudásunk nem egyszerűen valami külső tükröződése vagy „beemelése” a tudatba – ami teljességgel lehetetlen lenne –, hanem olyan strukturált folyamat teljesítménye, melyben az egyéni ember ugyanúgy részt vesz, mint az, amit világnak vél... Az epokhé annak a megismerésére szolgál, hogy miképpen történik az a sajátos mozzanat, melyet megismerésnek nevezünk...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: De mindeközben maga az epokhé is feltételezi a megismerést.

EDMUND: Nem érted jól. Nem arról van szó, hogy valaminek a lehetőségi feltételét kutatom, nem a szubjektív transzcendentálist akarom meghatározni, hanem rákérdezni arra, hogy – ha már létezik a megismerés mint a valóság prominens mozzanata – valójában miben áll ez. Egy hasonlattal élve: mindannyian látjuk a dolgokat, a „világot”. Mármost nekiláthatunk a látott dolgok vizsgálatának anélkül, hogy magát a látást fognáknak vallatóra – ezt követi az empirizmus. Vagy nekiláthatunk a szem vizsgálatának: kimutathatjuk, hogy felépítéséből következően eleve csak bizonyos színspektrumot vagyunk képesek észlelni, satöbbi – ezt követi a transzcendentálistizmus. Avagy megpróbálkozhatunk azzal, hogy *lássuk* magát a látást...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Ami lehetetlen.

EDMUND: Most csak egy hasonlatot mondtam. Persze, látni a látást lehetetlen, bár egyes buddhisták szerint még ezzel is megpróbálkozhatunk, ha megfelelő módon szemléljük a felhőtlen égboltot, a tapasztalati iterséget... De a gondolkodás, vagy egyáltalán az emberi kogníció a maga egészében mégis olyan, hogy képes a maga tárgyává válni...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: De miképpen lesz akkor valóban egyéni ez a folyamat? Hiszen a megismerésben, tudati életünkben éppen az a döntő, hogy az én tudati életem, az én megismerésem, az én szempontom: hogy egyáltalán van olyasmi, mint szubjektivitás.

EDMUND: Nos, amiről beszélsz, az már az én fenomenológiám csfájra. Mert ez a mindenkori énszerűség, ez éppen az előzetes alakja annak a szubjektivitásnak, melyet a fenomenológia elméletileg tár fel. Ebben az elméletben az egyéni tudat persze csak mint elméletileg fölfogott tudat juthat szóhoz, amivel azonban egység, konkrétsága még nem vész el: mert a transzcendentalitásnak éppen az a lényege, hogy ezt az egyénit fejezi ki elméleti formában...

(Harmadik gondolatmenet; közben felkelt a nap)

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Miképpen lehetséges, hogy mégsem sikerült soha egyetlen, átfogó, szisztematikus munkában kifejtened gondolataidat? Miért mindig csak bevezetőket írtál fenomenológiádhoz?

EDMUND: Ennek több oka van. Az egyik, hogy a fenomenológia mint szisztematika nem lehet egyetlen ember műve: tudósok generációi kell hogy dolgozzanak az egyes problémákon – olyan feladat ez, mely elvileg a végtelenbe nyúlik. Másrészt az az igazság, hogy valójában nem is akartam sohasem leírni azt a végső és átfogó összefoglalást. Tudom, most azt mondhatnád, hogy saját

szavaim szerint mindig erre készültem. De valamire készülni, és valamit valóban megalkotni két különböző dolog. Készülődtem mindenkor, de egyben azt is tudom, hogy a bevezetőkön túl soha nem juthatok. Hogy miért? Gondolj csak Platónra és a hetedik levélre: mely szerint Platón soha nem írt arról, ami igazán lényeges, mert az amúgy is a tanítvány lelkében felgyúló szikra...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Vannak, akiknél fontos szerepet játszik fenomenológiád, noha számos részét nem tudják elfogadni.

EDMUND: Nos, erre éppenséggel nem vágytam; hiszen aki egyszer megértette fenomenológiám alapjait, aligha vehet el szabadon részeket belőle.

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: De te magad is felülbíráltad korábbi álláspontjaid némelyikét, például azt, ahogyan a fenomenológiai redukció eljut a transzcendentálishoz...

EDMUND: Csak részletkérdéseket bíráltam felül. Ha elolvad alaposan utolsó munkámat, kiderülhet számodra is, hogy az életvilág fogalma amolyan vezérfonal, mely ismét csak a fenomenológiailag fölfogott transzcendentálishoz vezet vissza. Mindenesetre számítottam arra, hogy sokan szembekerülnek velem; ugyanakkor arra gondoltam, hogy a fenomenológia világméretű mozgalommá alakul...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Ebből sok minden be is következett. Gondold csak meg: a 20. század egyik legnagyobb hatású gondolkodójának tartanak, aki a fenomenológián túlmenően írástokat indított útnak, melyek ma is mindenütt jelen vannak Európában éppen úgy, mint Amerikában. Vagy vegyük csak Franciaországot – nos, modern francia gondolkodás nem létezik Edmund Husserl nélkül. Követőid, Merleau-Ponty, Sartre, Ricoeur, Derrida, Richir, Jean-Luc Marion, s még folytathatnám – mind-mind rád hivatkoznak...

EDMUND: Mit mondanak?

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Nos, ezt nem lenne oly könnyű össze-

Ö V A L A T T

Két levél ötvenkettőből

Budapesten, 1952., február 8-dikán.

Tisztelt Barátom!

Fiatalkorom óta vagyok elégedetlen azzal, – (s nyilván mások is: írók, színészek, rendezők,) – hogy Shakespearenek e talán legszebbnek mondható, de egyszersmint legnehezebb szövegű műve, a Lear Királya hiányos fordításban kerül a magyar közönség elé. Vörösmarty nagy költő volt s Lear-fordításának sok helye, főleg a patetikus részei remekművek, – ez tudvalevő. E fordításának számos helyén azonban sok hiba van, – ez is közismert dolog. E tény javarészt a szöveg félreértéséből, – (az ő idejében a szövegkritika még nem tartott ott, ahol ma tart,) – de egyéb körülményekből is magyarázható.

A levelek címzettje: Máté György, az Írószövetség párttitkára. Lelőhelyük: Magyar Országos Levéltár, 281. fond. 13. őrzési egység. Betűhíven közzéteszi Ständeisky Éva.

Vörösmarty után két kísérlet történt a Lear lefordítására. Zsigány Árpád nekiállt, hogy kijavítsa a nagyszerű Vörösmartyt s amit ki akart javítani, azt elrontotta, eldúrította. Munkája szót sem érdemel. Kosztolányi is megpróbálkozott e nagy feladattal, – sajnos, már csak élete vége felé, mikor már súlyosan beteg volt, úgy, hogy ezt a munkáját már nem revidálhatta, ez tehát inkább nyersfordításnak tekinthető. Kosztolányi barátom volt, nincs kedvem, hogy e munkája hibáit részletezzem, elég ebből annyi, hogy fordításának vannak pontos és jó helyei is, sokmindent kijavít, amit Vörösmarty félreértett, patetikus helyei azonban, éppen azok, amelyekben Vörösmarty annyira remekelt, nem jók. A Shakespeare-i szöbőseget leegyszerűsítette, dagadását lelapította, – egy kicsit bizony köznapivá tette az oly igen ünneplés hanghordozású Shakespeare-t. Ami szinte érthetetlen is, hogy éppen ő, aki oly kiváló Shakespeare-értő és ismerő volt, hogy éppen ő ennyire elvéthette a Shakespeare-i stílust. Fordítását tehát, sajnos, szintén nem lehet végleges szövegnek tekinteni.

Színházaink mindeddig a Vörösmarty szövegét adták elő s ezen bizony erősen érződnek a fordítás hibái s ez, ismétlem, a Lear-előadások régi baja, amin bizony szintén segíteni kellene. A következő gondolatom támadt tehát:

Azt gondoltam, hogy vezérünk, Rákosi elvtársunk hatvanadik születésnapjára tüdős és jól használható munkát végeznek

foglalni. Talán elegendő, ha Ricoeur-re utalok, aki manapság az egyik legbefolyásosabb francia gondolkodó – éppenséggel találkozhattál volna vele, hiszen 1938-ban már huszonöt éves volt... Nos, szerinte fenomenológiád valójában idealista, melyet alapos kritikában kell részéssíteni. Idealizmusa szerinte abból fakad, hogy módszerben túlzol: az epokhé nem valami teljesen sajátos világba röpít át, hanem csak távolságot teremt, ezért is „distanciation”, ahogy Ricoeur mondja. Az így felfogott fenomenológia azonban már igen értékes forrása egy új, átfogó filozófiának, mely kiterjed a lélektanra, a politikára, a vallásra, a szimbólumok értelmezésére, szinte mindenre ezen a világon...

EDMUND: Lesújtó – hogy idealista lett volna fenomenológiám? Ami az epokhé illeti, világos, hogy sokan nem értik miről van szó, s ma már nem is szándékom ennek pontosabb kifejtése. Csak Platón barlanghasonlatára utalnék, arra, hogy az igazsághoz fordulatra van szükségünk, meg kell fordulnunk, nem egyszerűen eltávolodnunk valamitől... Persze, már korábban is éltek ilyen érvekkel, például a jó öreg Ingarden vagy Max Scheler. De azt hiszem, nem olvasták el elég figyelmesen szavaimat például az *Ideén*-ben vagy a *Karteziánus meditációk*-ban...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Mégis, gondold meg, mennyien hivatkoznak rád...

EDMUND: Én persze valami másban reménykedtem, nem egymással vetélkedő irányzatokban, melyek mindegyikére hivatkozik, munkáimat és kézirataimat csócsálja. Olyasmire gondoltam, hogy a fenomenológiából egyfajta új, egységes tudományos világkép bontakozik ki, amilyen a skolasztika volt a középkorban. A fenomenológia adná a módszertani és a metafizikai alapokat, kiterjedve a logika, a vallás, a lélektan valamennyi területére, s ezeken keresztül a szaktudományok végső módszertani alapját is szolgáltatja. Igaz, ehhez a tudomá-

nyok olyan egysége szükségeltetett volna, amilyent koromban előrehaladva egyre kevésbé találhattam. S a tudományok mögött egyfajta egységes, új civilizációra lett volna szükség, melynek mintegy kikövetelti ezt az egységes tudományt... Egy civilizációra, mely helyreállítja az európai emberiség eredeti szellemiségét, és az objektív tudományok zsákutcájából visszafordulva először eljut önnön eredeti alapjaihoz, majd egészen új irányba fejlődik tovább...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Nos, az egységes civilizáció – ez végül is bekövetkezett. Csak nem úgy, ahogyan te vártad. Azt hiszem, te is olyasmire számítottál, hogy egy Németország, egy Németország által vezetett Európa, mely felocsúdik a világháború katasztrófájából, felismeri valódi küldetését, és hozzájárul az új világcivilizáció kialakításához, melyhez azután csatlakoznak az angolszász államok, sőt Oroszország és Japán is...

EDMUND: Igen, Japánban nagyon reménykedtem. Oroszországban is, melyet számomra Sesztov zsenialitása jelenített meg – Sesztové, aki gyakran meglátogatott Freiburgban, s akivel szívesen vitatkoztam. Ami Németországot illeti: nos, valóban olyasmire számítottam, amit felvázoltál. Ez akkoriban a levegőben volt – új világot kell építenünk, új Európát, új kultúrát. De 1933 után egyre döböntebben vettem tudomásul, hogy az új civilizáció alapjainak lerakása helyett új erők terjed...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: ...melynek magad is áldozata lettél.

EDMUND: Ezt nem értettem, nem tudtam ésszel felfogni. Nekem két hazám volt: a Monarchia, melynek állampolgáraként születtem, s Németország, mely befogadott, és ellátott tanítványokkal. Gondold csak meg: mindkét fiam, Wolfgang és Gerhart is a német hadseregben harcolt; Wolfgang Verdunnél esett el, ezt évekig nem tudtam kiheverni – újra meg újra kiújuló nikotinmérgezősem ebből az időből való. Háborús kitüntetések egész

(s nyilván olyat, amelynek ő is örülne,) ha felajánlanám, hogy *Lear*-fordításunkat kitökéletesítem. Sok évtizedet kitevő Shakespeare-tanulmányaim egyik eredménye volna ez s számomra is annál kedvesebb, minthogy a szemmel láthatóan oly igen törekvő és buzgó és határozottan szépen fejlődő új értelmiségünk javára szolgálna.

Tervem tehát ez: Vörösmarty remek helyeit megmentem. Ezt nemcsak Vörösmarty iránt érzett tiszteletem s az ő nagy hagyományai iránt érzett szeretetem követeli tőlem, de a célszerűség is. Mert minek is kelljen az új fordításnak okvetlenül más szövegeket kicsiholnia magából ott is, ahol Vörösmarty fordítása páratlanul szép, olyan, hogy más által el sem érhető, – mért kelljen csak azért megmásítani e szép szövegeket, hogy fordítása önállóan láttassék? De Kosztolányinak is van jó néhány szép helye, ezeket pontosabban és jobban magam se tudnám lefordítani. A használható tehát ebből is megtartanám, egymáshoz csiszolnám a kettőt és ahol egyik se jó, ott ténem hozzá a magamét. – Ilyen helye is bőven van.

S ennyi az, amit e tárgyban Veled közölni óhajtottam. Kérem szíves mielőbbi válaszodat, hogy e felajánlást szívesen fogadjátok-e?

Tisztelő híved:

Füst Milán.

Budapesten, 1952., február 21-dikén.

Tisztelt Barátom,

szíves leveled legalapvetőbb kérdéseimre vonatkozólag semmi felvilágosítást nem adott. Mikor és kitől fogom én megtudni, hogy *Lear*-fordításomat, mint Rákosi elvtárs születésnapjára tett felajánlásomat a magam és íróasztalom számára csinálom-e, mint szorgalmi feladatot, vagy pedig haladó értelmiségünk épülésére? Egyszóval: ha készen leszek vele, kiadásra kerül-e, vagy sem? Ez a kérdés. Nem tudom, kivel beszélted meg a dolgot, úgy képzeltem, hogy a kérdést valamely bizottságban kollektíve döntitek el s hogy e döntésnek valamely konkrét eredménye is lesz, vagy legalább is megjelöli az utat, amely e tárgyban legcéltörtebb. Mert nem hiszem, hogy egy ily fontos Shakespeare-i mű fordításának kielégítő sorsa az lehetne, hogy ez, vagy az a színház valamely esetlegesen adandó alkalommal felhasználja-e, vagy sem. Shakespeareet különben is többet és gyakrabban olvassuk, mint ahogy színházban megnézzük. S az ilyen nagy műnek jó fordítása irodalmi esemény számba megy mindenütt a világon és nem arra való, hogy néhány előadás után veszendőbe menjen.

Kérem erre vonatkozó szíves válaszodat.

Tisztelő híved:

Füst Milán.

sorában részesültem, a német filozófia elismert alakja voltam, akiért a berlini egyetem a legmagasabb rangú hivatalnokokat küldte, csak hogy elfogadjam kinevezésüket. S ezek után azon kellett gondolkodnom, hogy kézirati hagyatékomat hogyan mentsem át Prágába – melyet akkor még biztonságosnak hittünk –, vagy hol tudnám megjelentetni a Krízis-könyv részleteit, mivel Németországban már nem tehettem: végül is Belgrádban jelent meg. Egyik legfájdalmasabb élményem az volt, amikor a német kultuszminisztérium megtiltotta, hogy a német küldöttség tagjaként részt vehessek Párizsban a 9. filozófiai világkongresszuson 1937-ben, melynek elnöke lettem volna...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: A legjobban talán mégis Heidegger viselkedése bánthatott...

EDMUND: Nem, egyáltalán nem. Heidegger úrral való kapcsolatomban már évekkel korábban megszakadt. Miután megértettem, hogy a *Lét és idő* csak színleg fenomenológiám követője, valójában azonban annak éppen kimondatlan és nem is egyenes kritikája, nem reméltem tőle semmit – semmi morálisan jót. Különösen nem, amikor világossá vált, hogy viselkedésének célja támogatásom megnyerése volt az emeritálásommal megüresedett katedrára. Igaz, másoktól sem reméltem sokat. Tanítványaim, akiket szerettem, szembefordultak velem, vagy elfordultak tőlem, így Johannes Daubert, Edith Stein, Heidegger úr, Roman Ingarden, korábban még Max Scheler is. De sokan hűségesen kitartottak mellettem. Így Eugen Fink és a prágai Ludwig Landgrebe, valamint Jan Patočka is, noha gondolkodásában ő is másfelé tájékozódott...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Őt is Heidegger vonzotta...

EDMUND: ...igen, de Patočka legalább őszinte volt. Hívtott Prágába, elérte, hogy Masaryk támogassa áttelepülésem, amikor Németországban már lehetetlenné vált az élet. No, és nem említettem Van Breda jezsuita pátert, aki mellettem volt, és kézirataimat titokban szállította Belgiumba.

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Heidegger sokáig a legbefolyásosabb német gondolkodónak számított, egészen elhomályosítva a te neved... Azután némileg változott ez a helyzet, megjelentek ellenlábásai, akik nem egyszerűen tovább akarták fejleszteni filozófiáját, hanem erőteljesen bírálják is. Arra hivatkoztak egyebek között, hogy homályos, lefordíthatatlan, ellentmondásos. Ugyanakkor elkötelezett támogatói is aktívak manapság, akik továbbra is azt vallják, Heidegger gondolkodása olyan filozófiai fejlődés csúcspontja, melyben a te fenomenológiád egyfajta aberráció, „karteziánus” tévely, szubsztancialista tudatfilozófia...

EDMUND: Talán változnak ezek a megítélések...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Németországban a közeljövőben ez nem várható. Hiszen ott az egész fenomenológiai eredetű gondolkodás védekezésére kényszerül a kritikai racionalizmus, a társadalomtudományos ideológiák, az analitikus gondolkodás terjedésével szemben. Ha valaki fenomenológiai gondolkodást védelmez, legjobb esetben is egyfajta egyvelegét a te gondolkodásodnak és Heideggerének.

EDMUND: Ennek kezdeteit magam is megélhettem. De nem számítottam arra, hogy a tudományos elkötelezettség helyett ily mértékben a divat, sőt az irodalmi divat határozza majd meg, hogy kit tartanak jelentős gondolkodónak...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Ne érts félre, hiszen jelentős gondolkodónak tartanak... amolyan magányos óriásnak, aki

nem tudott szabadulni fixa ideáitól, ezért szükségképpen elszigetelődött, magára maradt. S talán nem is a divat volt ebben döntő... Tudod, maga a filozófia vált irrelevánssá, legalábbis Európában. Feloldódott az ideológiákban, marxistában vagy fasisztában, tehát a komoly tudományos körökben a filozófiára egyszerűen nem számítottak többé. Éppen arról mondtak le, ami a te legfőbb törekvésed volt, hogy tudniillik a szaktudományos kutatások hátterét alkothatja egy átfogó, nem szaktudományos elmélet. Igaz, Amerikában, Angliában más a helyzet. Ott a filozófia még ma is élénken vitatkozik a szaktudományokkal, bírálja is őket, s olyanok is akadnak, akik komolyan figyelnek e bírálatokra... S ezért is mondtam, hogy leginkább még ezekben a körökben van becsülete gondolataidnak. Egyszer találkoztam egy angol filozófussal, aki jól ismeri munkáidat. Szobája falán felnagyított fénykép függött, tudod, az, amely 1910 körül készült, a kis kerek szemüveges. Megkérdeztem, miért tartja ott a képet, mire az válaszolta: mert olyan meggyőzőtlenül nézel rajta...

EDMUND: Ez is valami, bár meggyőződésem, hogy mégis változik ez a felfogás. Hiszen fenomenológiám nem egyszerűen tudományos metaelmélet, hanem a hagyományos bölcséleti problémákat is érinti, mint amilyen, mondtam már, az élet értelme... Korábban is gyakran hivatkoztam Leibnizre: sokáig nevettek rajta, amolyan bohókás zseninek tartották. Temetésén csak szolgálja kísértette a koporsót, noha a halott udvari tanácsos, főkönyvtárnok, diplomata volt. S azután, vagy egy évszázad elteltével, hirtelen kezdtek rádöbbsenni arra, hogy egészen páratlan gondolkodó volt, matematikai géniusz, a *mathesis universalis* kifejtője... S lám, mégis mennyire magányosan kényszerült leélni életét!

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Hogy lehet az, hogy te is ennyire magadra maradtál?

EDMUND: Mennyire? Valóban magányossá váltam volna? Idősödve egyre gyakrabban jártam, képzeletben vagy valóságban, nem is tudom, a Brecherstrasse kacskarinóin. Akkor is egyedül voltam, mint későbbben is, amikor álmomból ébredve tudtam, hogy egy isten szólt hozzám...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Egy isten?

EDMUND: Isten vagy egy isten, nem tudom. De tudom, hogy mit bízott rám, akkor pontosan tudtam, hogy miért kell még harminchárom évet élnem. Ez az ok a fenomenológia volt, mely nem egyszerűen az én egyéni filozófiám, hanem egyfajta mozgás, egyfajta teleológia, melyben az emberiség válik egyre inkább önmagává, így sajátítva el az önfelelősség egyre teljesebb dimenzióit, hogy minden ismeret és tudomány értelmét egyetlen, hatalmas rendszerben szintetizálva megvalósítsa, ami a görögökben kezdetét vette: az értelem kialakítását...

KÉSEI ÉRDEKLŐDŐ: Lehet, hogy ez az attitűd magyarázza a fenomenológus magányosságát? Gondolj csak utolsó, halálos ágyadon kiejtett szavaidra – egyszer szobám ajtajára is fölirtam őket, s kezdő szavait távoztomban egy időn át naponta fölolvastam magamnak: „Talán egy isten mégis megoldja nyelvemet, hogy még elmondhasam, ami annyi éven át növekedve bennem immár megérett...”

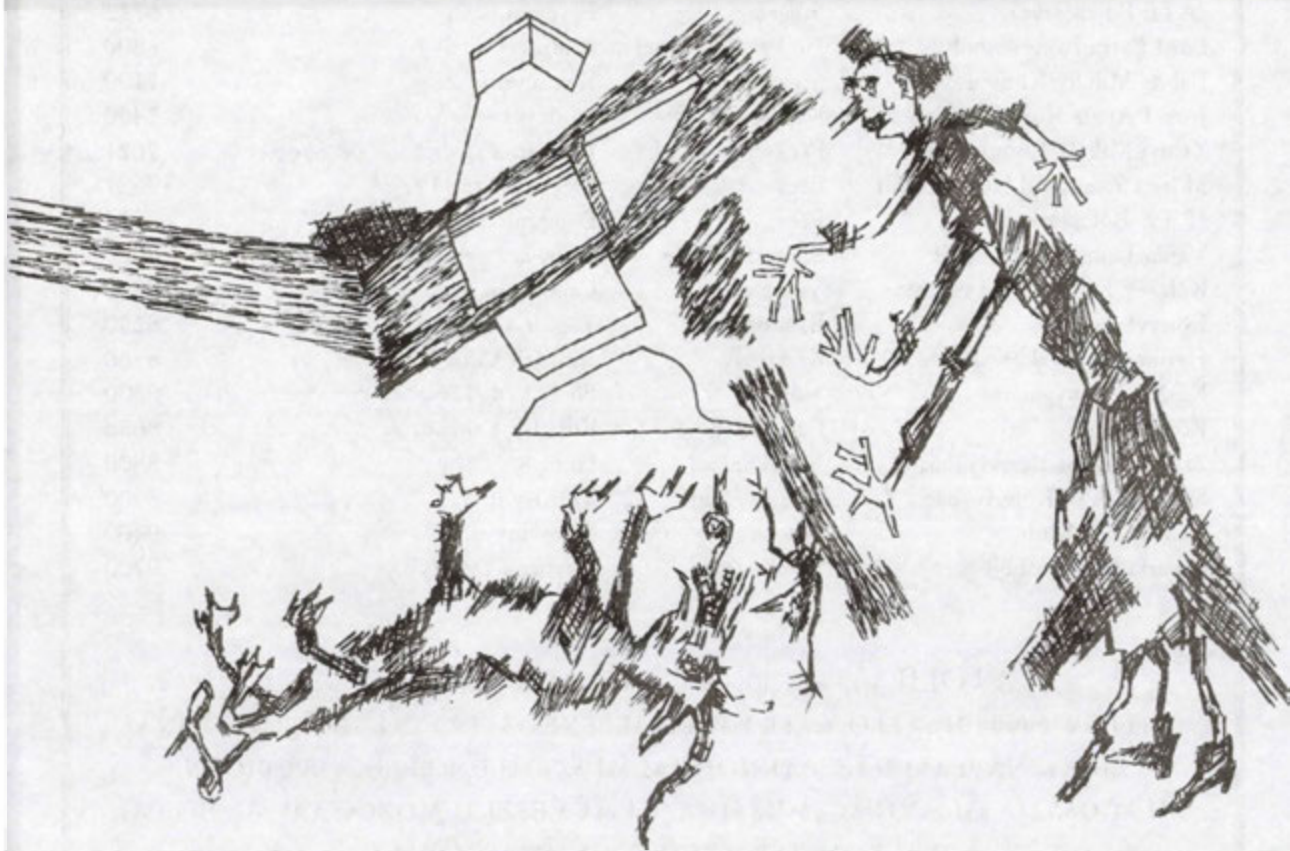
EDMUND: Nem, valamit félreértettél – ezt korábban mondtam Malvinnak, amikor még reménykedtem abban, hogy fölgyógyulok. *Legutolsó* szavaim így hangzottak: „Isten megkegyelmezett: megengedi, hogy meghaljak.”

Edmund Husserl 1859. április 8-án született Prossnitzban a Habsburg Monarchia területén (ma Prostějov a Cseh Köztársaságban), és 1938. április 27-én halt meg Freiburgban. Bécsben és Olmützben tanult, komoly tanulmányi nehézségei ellenére leérettségizett, majd beiratkozott a lipcei egyetemre. 1884-ben Tomáš Garrigue Masaryk tanácsára megismerkedett Franz Brentanóval, aki a matematikusnak készülő fiatalember figyelmét végleg a filozófia felé fordította. Brentano segítségével Husserl Hallebe került, ahol Carl Stumpfnál készítette el habilitációs dolgozatát *Über den Begriff der Zahl* (A szám fogalmáról) címen. 1887 és 1901 között a hallei egyetemen magántanárként működött. Előadásaiiban többek között lélektanilag foglalkozott, Hume és Brentano munkáival, valamint „logikai vizsgálódásokkal”. Ez idő alatt írta meg *Philosophie der Arithmetik* (Az aritmetika filozófiája) című munkáját, majd nagyhatású, kétrészes könyvét, a *Logische Untersuchungen* (Logikai vizsgálódások), mely már megjelenésekor ismertté tette nevét. 1900-ban kinevezést nyert a göttingeni egyetemre. Gondolati fejlődése ez időtől fogva a fenomenológia mind mélyebb kifejtésében nyilvánult meg; ezen időszak termékei egyebek mellett a *Die Idee der Phänomenologie* (A fenomenológia eszméje) című előadás-sorozata, majd fenomenológiai korszakának első főműve, az *Ideen zu einer Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie* (Gondolatok a fenomenológiáról és a fenomenológiai filozófiáról) első kötete. E művekkel és tevékenységével egyrészt újtárá indította a fenomenológiai mozgalmat, egyben azonban saját ellenlábait is fellépésre készítette fenomenológiájának bizonyos elemei – így „idealizmusa” és egologizmusa – ellenében. 1916-ban kinevezést kapott a freiburgi egyetemre, ahol egészen nyugdíjazásáig, 1928-ig tevékenykedett. Ezen időszakának jelentős munkái a *Formale und transzendentale Logik* (Formális és transzcendentális logika), a *Méditationes Cartésiennes* (Kartezianus meditációk), melyben az *Ideen* első kötetében megfogalmazott fenomenológiai irányvonalat fejlesztette tovább. Pályafutásának mintegy jelképes csúcspontját jelentette, amikor 1931. június 10-én a berlini Kant-Társaság rendezésében mintegy 1600 hallgató előtt tartotta meg *Phänomenologie und Anthropologie* (Fenomenológia és antropológia) című, nem utolsósorban a már

igen népszerű Heidegger gondolatait is bíráló előadását. Halála előtt újabb átfogó összegzésre szánta el magát: a *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendentale Phänomenologie* (Az európai tudományok válsága és a transzcendentális fenomenológia) című munkájának megírására, melynek befejeztét halála megakadályozta.

Husserl valószínűleg a legnagyobb hatású 20. századi gondolkodó, aki nemcsak a legkülönbözőbb fenomenológiai felfogások fejlődését indította el, hanem ezen keresztül a strukturalizmust, az egzisztencializmust, a hermeneutikát, és az ebből elágazó gondolkodási törekvéseket is. Míg korábban hatása elsősorban az európai, a német és a francia filozófiában érvényesült, manapság, az angolszász és az eurokontinentális filozófia közeledésekor egyre ismertebbé válik az előbbi körében is, amit analitikus nyelvezete és problémáinak meg-megújuló aktualitása tesz lehetővé. Hatásának kibontakozásában jelentős szerepet játszott életében kiadatlan munkáinak, jegyzeteinek és levelezésének publikálása, mely még hosszú évekig munkát ad majd a Husserl-kutatóknak.

Magyarországon már a II. világháború előtt bír némi befolyással elsősorban lelkes követője Enyvvári Jenő, majd Pauler Ákos és Schütz Antal munkáin keresztül. Tanítványa és a freiburgi katedrán utóda volt Szilasi Vilmos, aki *Einführung in die Phänomenologie Edmund Husserls* (Bevezetés Edmund Husserl fenomenológiájába, 1959) című munkájában életműve igaz értőjének mutatkozik. Lukács György *Heidelbergi esztétikája* is magán viseli Husserl hatását, noha már megelőlegezve a később, főleg a francia gondolkodásban érvényesülő, a husserli és a hegelii „fenomenológiát” egybeeső álláspontot. A marxizmus-leninizmus ideológiai uralma ellenére is eleven maradt a Husserl iránt megnyilvánuló hazai filozófiai érdeklődés, mint ezt Vajda Mihálynak az 1960-as években kiadott könyvei, majd az 1972-ből származó, válogatott rövidebb írásait tartalmazó kötet is mutatják. Manapság minden valószínűség szerint a legnagyobb hatású filozófiai gondolkodó idehaza, s talán remélhető, hogy életművéhez közvetve vagy közvetlenül kapcsolódva kialakítható a hazai filozófiai gondolkodás megújítása.



A 2000 friss száma mindig megtalálható a FOLIE-LAPOK ÁLLVÁNYÁN
A KÖVETKEZŐ KÖNYVESBOLTOKBAN:

Stellium Könyvesbolt	Budapest	Párizsi-udvar	1052
Helikon Könyvesbolt	Budapest	Bajcsy-Zsilinszky út 37.	1065
Odeon Könyvesbolt	Budapest	Hollán Ernő u. 7.	1136
Cartafilus	Budapest	Szinyei M. P. u. 16. fszt. 3.	1063
(3 áruhely Metró-aluljárókban: Kálvin tér, Deák tér, Kossuth tér)			
Fáma Könyvesbolt	Gödöllő	Szabadság tér 9.	2100
9. sz. Könyvesház Bolt	Dunaújváros	Derkovits út 5.	2400
Lord Könyvesbolt	Tata	Ady Endre u. 13.	2890
Lord Könyvesbolt	Komárom	Jókai tér 2.	2900
Ady Endre Könyvesbolt	Gyöngyös	Fő tér 8.	3200
Gárdonyi Géza Könyvesbolt	Eger	Széchenyi u. 12.	3300
Egyetemi Könyvesbolt	Miskolc	Egyetemváros	3515
Kazinczy Könyvesbolt	Miskolc	Széchenyi u. 33.	3525
Széchenyi Könyvesbolt	Miskolc	Széchenyi u. 54.	3530
Comenius Könyvesbolt	Sárospatak	Rákóczi út 9.	3950
Sziget Egyetemi Könyvesbolt	Debrecen	Pf. 76.	4010
Ady Endre Könyvesbolt	Debrecen	Piac u. 26.	4024
Lícium Könyvesbolt	Debrecen	Kálvin tér 2/C.	4026
Bessenyei György Könyvesbolt	Nyíregyháza	Kossuth tér 1.	4400
Móra Ferenc Könyvesbolt	Kecskemét	Szabadság tér 3/A.	6000
Katona József Könyvesbolt	Kecskemét	Szabadság tér 1.	6000
Lord Könyvesbolt	Baja	Tóth Kálmán tér 1.	6500
Sík Sándor Könyvesbolt	Szeged	Oskola u. 27.	6720
JATE Bölcsészkar	Szeged	Egyetem u. 2.	6722
Lord Extra Könyvesbolt	Hódmezővásárhely	Andrássy u. 5-7.	6800
Babits Mihály Könyvesbolt	Szekszárd	Kölcsey-ltp. 2.	7100
József Attila Könyvesbolt	Kaposvár	Fő út 33.	7400
Zrínyi Miklós Könyvesbolt	Pécs	Jókai u. 25.	7621
Móricz Zsigmond Könyvesbolt	Pécs	Széchenyi tér 17.	7621
JPTE Bölcsészkar	Pécs	Damjanich u. 30.	7624
Vajda János Könyvesbolt	Székesfehérvár	Fő u. 2.	8000
Kölcsey Ferenc Könyvesbolt	Veszprém	Cserhát u. 7.	8200
Könyvesbolt	Balatonfüred	Tagore sétány	8230
Helikon Könyvkereskedés	Keszthely	Kossuth L. u. 2.	8360
Kó-Ma Könyvgaléria	Siófok	Fő u. 174-176.	8600
Könyvesbolt	Balatonlelle	Kossuth Lajos u. 9.	8638
Zrínyi Miklós Könyvesház	Nagykanizsa	Fő út 8.	8800
Simon István Könyvesház	Zalaegerszeg	Tüttös u. 7.	8900
Cédrus Art Klub	Sopron	Mikoviny u. 68.	9400
Savaria Könyvesbolt	Szombathely	Mártírok tere 1.	9700

A FOLIE terjesztési hálózatában a következő lapok vesznek részt:

KRITIKA, 2000, BESZÉLŐ, CAFÉ BABEL, JELENKOR, LETTRE INTERNATIONAL,
LIGET, NAPPALI HÁZ, PANNONHALMI SZEMLE, REPLIKA, RUBICON,
VILÁGOSSÁG, FILMVILÁG, MUZSIKA, ÚJ MŰVÉSZET, MOZGÓ VILÁG, HOLMI,
BALKON, TERMÉSZET VILÁGA, SZÍNHÁZ.

Nevek

KÁLMÁNCZY GYÖRGY¹

Tudod, mivel játsszál, haver?!

A sajátodéval, tudod?!

Persze, a névről van szó.

Megpróbálok összeszedni, miért is vagyok annyira ingerült akkor, amikor valaki más nevével játszik. (Ha a sajátjával, az más elbírálás alá esik: nárcizmus, önazonossági problémák, késői lázadás az Apa ellen, ilyesmi.)

Más nevével játszani csúnya, illetlen dolog. Tahóság. Az ember nem válogathatja meg a nevét: örökli, kapja, rá van róva. Ha pedig mégis megválogatja (szerzi, mint a szerző), annak oka van, már ezerszer meg is bánhatta, de akkor is az övé, az ok is, a név is. Máséhoz ne nyúljunk.

Neveket kifogatni akkor szokás, amikor az érvek elfogynak, amikor a szellem elszivárgott, amikor a pusztá neveltségessé tétel vagy gyalázkodás marad a cél. Élcelődni a néven primitív gondolkodásra vall: szimbolikusan erőt veszünk azon, aminek a nevét magunk alá gyűrtük. Vagy: ellenfelünket megfosztjuk attól, ami a legsajátosabb az övé, s magunk leszünk új névadóivá (ezzel apja helyett apja leszünk); új *eredetet* jelölünk ki számára, s innen *származtatunk* minden rosszat, amit a név viselője megtestesíthet.

Vannak persze fokozatok. Zárt körben sok minden elmegy, fel sem tűnik. Naponta kérdezzük: „ezzel a névvel?” (hol *éért*, hol *azért*); naponta mondjuk: „(pedig) milyen szép neve van”; naponta kiáltunk fel: „micsoda név!” De ha kilépünk a nyilvánosság elé, mindez valahogy mégsem szalonképes: kínos, alantas, trágár. A legszomorúbb az, amikor barátaink, nekünk rokonszenves emberek, olyanok, akiket sokra tartunk vagy akikkel egyet szoktunk érteni, alacsonyodnak odáig, hogy mások nevében nyilvánosan tréfálkozzanak. Ilyenkor nem tudunk hova nézni, szégyelljük, ha nevetünk, kerüljük az összekacsintást.

Legalábbis sokszor. De amikor Derrida szétszedi Nietzsche nevét, eljátszik vele, viccelődik rajta, az mégsem különösebben bántó, legfeljebb idétlen. (Aztán ő is visszakapja, nem is egyszér.) Olykor érezni, hogy szeretet, kedvesség, vagy valamiféle nyelvi sportteljesítmény vágya van a név kiforgatása mögött; őrdög tudja, min múlik. Mindenestre előfordul, hogy a névvel való játékon nem érződik mégsem a rosszindulat, a győzni vágyás elszántsága, a lábszag.

Van ám a parlamentbe' is.

Mi nincs a parlamentbe'? (Vagy, általánosságban, *in politicis*?) Ott minden van, ami az utcán, a krimóban, az életben és az irodalomban.

Az egyik jól ismert politikus (akinek a lelkét a jelek szerint igencsak megülte, hogy neve feltehetőleg román eredetű [és ez most nem volt undorító oldalvágás? Megmaradtam-e vajon a pusztá ténymegállapítás keretei között? Mi közöm nekem az ő nevéhez? Attól még bárki lehet, bármilyen lehet]), sok-sok felszólalásában aknázza ki azt a páratlan lehetőséget, hogy a pénzügyi államtitkárt történetesen Akarnak hívják. Untat, persze, ez az egyik része a dolognak, hogy egy viccet nem lehet kettőnél többször elsütni (és akkor már engedékeny voltam). A másik része viszont az, hogy a név ennek a frakciónak a közreműködésével amúgy is a T. Ház tárgya volt egy darabig. Az *eredeti* név, jelesen, hogy számít-e avagy nem számít, hogy valakit máshogyan hívtak régen, hogy éppen így-és-így hívták, és tényleg úgy hívták-e, és (megint, megint) hogy *mit jelent* ez a név.

A név nem jelent semmit: ha jelentéssé tesszük, csinálunk.

Hagyjuk is ezt, visszataszító ügy volt. Akik még emlékszünk rá, tudjuk, hogy joggal kavart ez nagyobb vihart, mint a számtalan apró viccelődés képviselő, miniszterek és mindenféle tisztségviselők nevével. De, végtére is, a kettő nem különbözik egymástól olyan nagyon; mindkét esetben a származás, az apa, az *eredet* számít, fölébe kerekedik a hangzás, a külső, az azonnal és a felületen megragadható látszat mindannak, ami mögötte van; a *hogy hívják?* kérdése tereli el a figyelmet arról, hogy *kicsoda*; a *névleges* válik fontossá, az, amit névértéken veszünk.

Egyébként, ha jól emlékszem, az előző ciklus kormányzata igyekezett vezető vagy felső tanácsadó pozícióba juttatni egy sor olyan (különben, meglehet, feltétlenül megbízható, jelentős, széles látókörű stb.) férfit, akinek a neve – no, ezt most hogy fogalmazzam? – jól cseng(ett), történelmi volt, légköre volt, valamit felidézett. Ahogyan az öreg Csapiczky mondja Mikszáthnál, *A gavallérokban*: „Istenem, ennyi fényes név! (Végigtekintett a hintók során, s megtelt a szíve csordultig kevélységgel.) Mennyi név, mennyi név...” Akinek az apja (ti. akitől a nevet örökölte, s innen: a nagypapa, dédapja stb.) nem volt akárki, az nem akárki.

Fura módon ez a nevek szerinti pozitív diszkrimináció lehet ugyan mulatságos, avított, bornírt, sznob és sok minden egyéb, de nem sértő; azok, akik kimaradnak belőle,

¹ A szerző szerző

ugyan rosszallhatják, de nemigen van okuk megbántódni. Talán azért, mert a *jelentésség* itt szóba sem kerül: a „fényes” neveknek jelentőségük van, nem jelentésük. (Mikszáth is erre utal: „Óh, ha az anyja élne. A gőgös anyja! Egy Motesiczky-leány. Aki tudja, mi az, egy Motesiczky-leány!”) Szóba sem jöhet, hogy bárki szövicceket vadászva lapozgassa a szótárakat, ezek a nevek ellenállnak, mert eleve többek, mint egy-egy érdekes hangsor.

Más történet. A neves, bár nem feltétlenül *jónevű* (hogy is mondjam?) személyiséget a rádió riportere be akarta mutatni, s mintegy bemelegítés-képpen felsorolta, hogy mi mindennel foglalkozik is az illető, azután feltette a kérdést: mit mondhatnánk, kicsoda is ön? Mire a megkérdezett így válaszolt: mondjuk egyszerűen azt: X. Y. (és itt a nevét mondta; természetesen nem „X. Y.” az igazi neve, hanem valami más).

Vagyok, aki vagyok. És ez a nevem.

Nevem vagyok. (Nevem vavagyovok.)

Az persze egyfelől nagyon mély, másfelől nagyon hülye kérdés, hogy „Kicsoda ön”. Mert hát, végül is, kik is vagyunk mi, s mi az ember? Viszont, másrészt, a gázosoktól jöttünk, kiskeziccsokolom (avagy: X. Y. vagyok, jó napot kívánok). Ez vagyunk, és kész.

Ha tehát tenyérbemészó szemtelenségnek tetszik magunkat pusztán a nevünkkel azonosítani, s ezzel kimeríthetőnek véljük a magunk-ság teljes tartományát („ne erőlködjön, kedves, úgy sem írható le, hogy ki mindenki vagyok én, e színes, villózó, megfoghatatlan személyiség; magam egész intézmény volnék, melyet saját tulajdonnevem jelöl a legsajátlagosabban”), akkor, másrészt, rendkívüli szerénységre is vall, ha titulusokról, körülírásokról, funkciókról, pozíció-meghatározásokról könnyedén lemondva hajlandó valaki besorolódni mindannyiunk sorába – hiszen neve mindenkinek van.

Volt egykor, néhány éve, Magyarországon egy ide visszszakadt hazánkfia, aki kommunikálni tanította (volna) a fél országot, jó pénzért. Ameri-

kaiasan, pozitív gondolkodással, megerősítőleg, kipszmájling. Az a bensőséges, meghitt viszony, amibe bárkivel pillanatok alatt kerülni látszott (s amitől a jobb ízlésű [szükítsünk:] közép-európai [szükítsünk:] értelmiségi ember hátán felállt a lúdbőr) nem kis részben annak volt köszönhető, hogy beszélgetőtársát félmondatonként keresztnevével szólította (nem fukarkodva a „te” személyes névmással sem). Borzadály, de elképesztően hatásos, tessék kipróbálni, de csak szűk, családi-baráti körben. Az embert, úgy látszik, leveszi a lábáról, ha gyakran hallja saját nevét, annak is bensőségesebb felét; még emlékeznek rá, számon tartják, odafordulnak hozzá, ő kerül a középpontba, róla van szó. (A név elvétele vagy szándékos elferdítése talán, többet között, ezért háborít fel: kikerültünk a fókuszról, vagy aki ott van, az nem [egészen] én vagyok, az valaki más, akit velem [rosszul] azonosítanak).

Kitermelődhet viszont – a név használatának túltengésével szemben – a név kerülésének a szokása is. Vannak ismerőseim, házaspár, akik soha nem szólítják néven egymást (a gyerekek, az más). Egyenesen kínosnak érzik, ha – harmadik személy jelenlétében – valahogyan névvel kénytelenek utalni a másikra. Ez, ráadásul, a legmagasabb fokú intimitás jele a számukra. Csak nem fogjuk úgy hívni egymást, ahogyan bárki nevezhet minket?

Csak nem oldjuk fel a közöttünk levő kapcsolatot a külvilág formális, hivatalos, unalmas világában? Ahogyan a bűnözők, sorkatonák, faluközösségek névhasználatában: az igazi név akár el is felejtődhet, az csak másutt, a hatalom (a rendőrök, a tisztek, a végrehajtók és jegyzők) világában igazi.

Tessenek elhinni, annyi baja van a szerzőnek. Végtere is, szétagolódott szubjektum ő, aki csak szövegiségében mint manifesztációban létezik, ha egyáltalán feltételezzük. Egyébként is, minden bizonnyal halott (Fukó-Bárt). Mije van öneki? Neve van, olyan, amilyen, ha szerzett vagy ha nem is szerzett még. Lehet ez szerzői név is. Ezt már igazán nem érdemes cincálni. Nem is elsősorban azért, mert szent vagy személyes lenne, hanem mert ez az egyetlen, amiről aligha tehet.

Nevezük a nevén. Írjuk: az nevet, aki. Utoljára.





